

2016 | 2

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *FODOR PÁL-VARGA SZABOLCS*
ZRÍNYI MIKLÓS ÉS SZULEJMÁN HALÁLA

- *BARTHA ÁKOS*
BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE
POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓJA
ÉS 1919 ELŐTTI IDEOLÓGIAI PORTRÉJA

- *SZŐCS TIBOR*
AZ ALORSZÁGBÍRÓ ÉS AZ ORSZÁGBÍRÓ
VISZONYA A 13. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

- *LAKATOS BÁLINT*
DÓZSA GYÖRGY, JEAN HANNART
ÉS A „CEGLÉDI KIÁLTVÁNY”

- *KECSKÉS D. GUSZTÁV*
NATO-SZAKÉRTŐK AZ ÁTALAKULÓ
SZOVJET BLOKKRÓL (1989. NOVEMBER)

- *KÁRMÁN GÁBOR*
PAX ÉS PACIFICATIO.
KÍSÉRLET EGY FOGALMI TISZTÁZÁSRA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 2. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

---

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Fodor Pál–Varga Szabolcs: Zrínyi Miklós és Szulejmán halála 181
- Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja 203

MŰHELY

- Szőcs Tibor: Kinek az embere? Az alországbíró és az országbíró viszonya a 13. század második felében 245
- Lakatos Bálint: Dózsa György, Jean Hannart és a „ceglédi kiáltvány”. Három újabb forrás az 1514. évi parasztháború eseménytörténetéhez 277
- Bodnár Krisztián: „...ki fog felelet terhével tartozni, a Tekintetes Úr kétség kívül tudni méltóztatik”. Kossuth Lajos és a sátoraljaújhelyi kolerabizottság tagjainak kollektív lemondása 1831-ben 303

DOKUMENTUMOK

- Kecskés D. Gusztáv: Bizalmas helyzetjelentés a gyengülő ellenfélről: NATO-szakértők az átalakuló szovjet blokkról (1989. november) 315

VITA

- Kármán Gábor: Pax és pacificatio. Kísérlet egy fogalmi tisztázásra a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség viszonyának megértése érdekében 341

CONTENTS

STUDIES

- Pál Fodor–Szabolcs Varga: Miklós Zrínyi and Süleyman's Death 181
- Ákos Bartha: The Political Socialization of Endre Bajcsy-Zsilinszky and his Ideological Portrait prior to 1919 203

WORKSHOP

- Tibor Szőcs: Whose Man? The Relationship between the Judge Royal and Vice-Judge Royal in the Second Part of the 13th Century 245
- Bálint Lakatos: György Dózsa, Jean Hannart and the „Cegléd Manifesto”. Three New Sources on the Events of the 1514 Hungarian Peasant War 277
- Krisztián Bodnár: „... Who Will Be Constrained by the Burden of Responsibility, Your Respectable Lordship Certainly Knows Well”. Lajos Kossuth and the Collective Resignation of the Sátoraljaújhely Cholera Committee in 1831 303

DOCUMENTS

- Gusztáv D. Kecskés: A Confidential Report about the Weakening Rival: NATO Experts on the Transforming Soviet Bloc (November 1989) 315

DEBATE

- Gábor Kármán: Pax and pacificatio. An Attempt to Clarify Terminology for a Better Understanding of the Relationship between the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania 341

E számunk szerzői

BARTHA ÁKOS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BODNÁR KRISZTIÁN PhD-hallgató (Debreceni Egyetem) • FODOR PÁL, az MTA doktora, főigazgató (MTA BTK) • KÁRMÁN GÁBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • KECSKÉS D. GUSZTÁV PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • LAKATOS BÁLINT PhD, tud. munkatárs (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) • SZŐCS TIBOR PhD, tud. munkatárs (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) • VARGA SZABOLCS PhD, főiskolai docens (Pécsi Hittudományi Főiskola)

HIM = Hadtörténeti Intézet és Múzeum

MOL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

SZTE = Szegedi Tudományegyetem

TTI = Történettudományi Intézet

Kinek az embere?

Az alországbíró és az országbíró viszonya
a 13. század második felében*

A középkori Magyarországon végső soron minden fő világi tisztségviselő kinevezése a királytól függött, azonban általános szokásjognak számított, hogy bizonyos tisztségviselők helyettesét nem közvetlenül a király, hanem maga a tisztségviselő nevezte ki, általában a saját alárendelt emberét jelölve ki a feladatra. A néhány ezzel foglalkozó szakirodalmi utalás a 13. század második felében hivatalban lévő alországbírók esetében is ugyanezt feltételezi, bár részletesebben még senki nem foglalkozott a kinevezésükkel, sőt ahhoz is idő kellett, hogy a történettudomány figyelme egyáltalán az alországbírói intézmény felé terelődjön. Ez annak köszönhető, hogy az alországbírók nem játszottak túl nagy szerepet az országbíró mellett a középkor folyamán.¹ Ebben kivételt jelentett a 13. század utolsó harmada, amikor az alországbíró az országbíró kvázi kikerülve, közvetlenül képviselte a királyt a királyi jelenlét bíróságán. Erre a 13. század végi kiemelt szerepre utaltak ugyan 19. századi munkák,² de ezek az egyébként sem túl hangsúlyos megjegyzések nem mentek át a kormányzat- és jogtörténeti szakirodalomba, és az 1960-as évekig senki nem tulajdonított különösebb jelentőséget a *iudex curiae* helyettesének. Ezt a falat Gerics József törte át, aki a késő Árpád-kori, kora Anjou-kori királyi jelenlét bíróságáról megjelent cikkében mutatott rá az alországbíró addig nem ismert fontosságára. Gerics ott szereplő megállapításai³ (amelyek későbbi cikkeiben is visszaköszönek)⁴ a következőképpen foglalhatók össze. Az Aranybulla idején az országbíró még nem önállósult a királyi ítélőszéktől, és nagyjából ebben az időben tűnik fel az alországbíró is,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00285/14/2) támogatásával készült. Itt szeretném megköszönni Zsoldos Attilának (MTA BTK TTI) a kéziratához fűzött észrevételeit, megjegyzéseit.

1 Vö. Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Akadémiai, Bp., 1976. 91–93.

2 Georgii Bartal de Beleháza: Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Tom. II. Wigand, Posonii, 1847. 203–204.; Frankl [Fraknói] Vilmos: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pfeifer, Pest, 1863. 142–143.

3 Gerics József: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közlöny. Új évfolyam 17. (1962) 651–657.

4 Uő: Das Gericht praesentia regia in Ungarn am Ende des 13. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 19. (1978) 33–46.; Uő: A magyar királyi kúriai bíráskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In: Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Bp., 1995. (METEM-könyvek 9.) 295–318., 296–298.

akinek a viszonya az országbíróhoz kettős. Egyrészt a 13. század második feléből több példa hozható arra, hogy a helyettes erősen függött tőle. Az ura többször is „viceiudex noster”-nek nevezte, 1292-ben az alországbíró egy oklevelét a nagyobb biztonság végett az országbírói pecsét alatt adta ki, az 1298–1300 között hivatalban lévő István alországbírót az országbíró a szerviensének nevezte, és a hivatalváltások is mindig egybeestek az országbírók hivatali idejével.⁵ Azonban az 1260-as évektől az alországbíró szép lassan átvette a királyi praesentialis bíraskodást. Az első erre utaló nyomok 1267–1268 körülről vannak, és a 13. század végén az alországbírók kimondva is a saját ítélőszéküket tekintették a királyi bírói jelenlétnek. Sok adat arra mutat, hogy az alországbíró nemcsak hivatali feljebbvalójával, hanem a királlyal is igen szoros viszonyban volt. Mindez azért alakult ki, mert egyrészt szükség volt egy állandóan a királyi kúriában székelő tisztségviselőre, és az országbíró ekkor már inkább politikai poszt volt, másrészt a király ezzel érte el az oligarchák befolyásának csökkentését. Az alországbíró „királyi jelenlétet képviselő funkciója és az országbírótól való familiárisi (serviensi) függése ellentétbe jutott egymással, mivel az alországbíró a *király*, nem pedig az *országbíró* hatóságát képviselte. [...] Ezért azután a tisztség a familiaritás keretein már kezdett túlnőni”, és „egy igen rövid, átmeneti szakaszban [ti. a késő Árpád-korban – Sz. T.] – úgy tűnik – közel volt a lehetőség, hogy a kúriai bíraskodás vezetése a familiaritásból kibontakozva, nem báró és feudális nagybirtokos tiszte lesz, hanem a király kegyétől függő nemes kezébe jut.”⁶

Gerics megállapításai – megérdemelten – átmentek a későbbi szakirodalomba, de ezzel párhuzamosan tartotta magát az a nézet is, hogy az alországbírók minden esetben az országbírók alárendeltjei maradtak, és az országbírók lecserélődésével ők is lecserélődtek. Mindezt két egymástól független tényező is megerősíteni látszik. Egyrészt, mint az az Árpád-kori világi archontológia elkészültekor kiderült, a tatárjárás után nincs olyan alországbíró, akinek a hivatali ideje egyértelmű módon több országbíró hivatali idejét is átfogná.⁷ Ez és a fentebb már idézett elnevezések, amelyekben a helyettes „urunknak” nevezi az országbírót, egyértelműen utalnak arra, hogy egy-egy viceiudex az országbíró beosztottja volt. Ebből következne az is, hogy az országbírók hivatali ideje hozzáigazítható az alországbírókéhoz.⁸ A másik, ettől független tényező pedig az a heraldikai megállapítás, hogy az alországbírók saját pecsétjei minden esetben az aktuális országbíró nemzetségi címerének

5 Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 652.

6 Uo. 655.

7 Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) 30–36. Ugyanakkor a tatárjárás előttről találunk egy igazolt példát: Karul fia Miklós alországbíró 1238–1240 közötti hivatalviselése két országbíró hivatali idejét is lefedi, ld. uo. 29–30.

8 Az archontológiát készítő Zsoldos Attila is feltételezte, hogy ha egy adott alországbíró korábban is felbukkan, mint az országbírója, akkor ez utóbbi címviselése is visszadatáltható legalább addig, ld. Zsoldos A.: i. m. (7. jz.) 31.: 186. jz., 33.: 205. jz., 34.: 209., 213., 214., 218. jz., 35.: 233. jz. Ugyanígy gondolja pl. Körmendi Tamás: Ki volt az országbíró 1293 tavaszán? Megjegyzések Marcell alországbíró pecsétje kapcsán. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. I. Szerk. Bárány Attila–Dreska Gábor–Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. 123.

variálásával készültek.⁹ Ennek fényében még elméletileg is furcsa lenne egy „országbírókon átívelő” helyettes, aki új felettest kap, de még egy más nemzetségből való báró címervariánsával pecsétel – arról pedig nincs tudomásunk, hogy egy viceiudex időközben címert váltott volna a pecsétjén. És mivel, úgy tűnik, az archontológiából leszűrhető gyakorlat sem mond ellent a heraldikai logikának, az egyetlen biztosnak látszó feltételezés az, hogy az alországbírók hivatali ideje az országbíróktól függött, és így valószínűleg a kinevezésük is.

Vagy mégsem? Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a késő Árpád-kori király–országbíró–alországbírói hármass viszonyrendszeren belül másféle lehetőséget is felvessünk. Véleményünk szerint vannak arra mutató jelek, hogy a Gerics József által is kiemelt Devecseri Mártonon túl más alországbírók sem számítottak feltétlenül az országbíró kinevezettjének, és talán a viceiudexek hivatali ideje sem esett mindig egybe az országbírókéval. Nem kívánjuk az eddig kialakult vélekedést teljesen elvetni, hiszen a fent mondott érvek nagy általánosságban eléggé erősek ahhoz, semhogy mindenestől tagadni lehetne azokat. Azonban az országbíró és helyettesének viszonya nem általánosítható az általunk vizsgált időszakban, a 13. század második felében sem, amikor Gerics József szerint az alországbírók közvetlenül képviselték az uralkodót a királyi jelenlét bíróságán. E bő harminc év alatt többször is változott-változhatott az alországbírókra vonatkozó kinevezési mód, amelyben a régi szokásjog tusakodott a bárói hatalmat háttérbe szorító szándékkal, és sokszor az aktuális politikai helyzet döntötte el, hogy melyik került ki győztesen.

Az alországbírói *praesentia regia* kialakulása

Mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy mikortól alakulhatott ki a Gerics által felvázolt helyzet, hogy a királyi jelenlétet már nem az országbíró, hanem az alországbíró képviselte a kúrián. Gerics maga az 1260-as évek végét jelölte meg, mivel több forrásban is az átmenetiséget vélte felfedezni. Eltérő véleményt egyedül Györffy György fogalmazott meg, amikor azt a krónikahelyet elemezte, ami a petíciók III. Béla általi állítólagos bevezetéséről szólt (és amit, mint Györffy is rámutatott, valójában IV. Béla vezetett be). Ennek kapcsán emelte ki, hogy „írott kérvények benyújtását elrendelni csak akkor lehet, ha van egy állandó, helyhez kötött fórum, ahová a felek a kérvényt beadhatják. Ebből következik, hogy IV. Béla a petíciók elrendelésével egyidejűleg állította fel az első állandó székhelyű bírói fórumot, az alországbírói hivaltat. [...] az alországbíró »Budán« azaz Óbudán való rezideálása 1239-től adathozható; a század második felében minden alországbírói oklevél Budán kelt. A királyi udvari bíróság korszerűsítésére eszerint 1235 és 1239 között került sor.”¹⁰

9 Körmendi Tamás: A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez. Századok 143. (2009) 402.: 56. jz., ill. 408–409.; Uő: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 120.: 23. jz., 121–122.

10 Györffy György: A magyar krónikák adatai a III. Béla-kori petícióról. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János–Székely György. Akadémiai, Bp., 1974. (Memoria Scandinavorum Hungariae 1.) 337–338.

Magunk egyikükkel sem értünk egyet, bár úgy érezzük, hogy összességében Gerics József felvetése áll közelebb a (forrásokból leszűrhető) valósághoz. Györffy azon észrevétele, hogy a IV. Béla által bevezetett petíciózáshoz szükség volt egy állandó fórumra, logikus és igaz, de sugallata szerint ez az alországbírói fórum lett volna. Ez azonban korántsem egyértelmű, ahogyan az sem, hogy az alországbíró Budán (akkor még: Óbudán) való ítélkezése 1239-től adatolható, és az 1280-as évektől kezdve kizárólagossá válik. Az első olyan 1230-as évek utáni helyettes, akitől oklevél maradt ránk, Karul fia Miklós.¹¹ Miklósnak nyolc kiadványáról tudunk, ebből egy olyan van, amire kitették a kelethelyet, és ott valóban Buda olvasható.¹² Az utána következő alországbírói okleveleken már nincs megjelölve a kelethely egészen az 1260-as évekig.¹³ Az 1260-as években pedig egyetlen alországbírói oklevél sem kelt Budán,¹⁴ és csak 1274-től kezdve válik gyakoribbá

11 *Zsoldos A.*: i. m. (7. jz.) 29–30. Tegyük hozzá: Karul fia Miklós ott feltüntetett 1235. évi alországbíróisága nem igazolható. Az erre utaló egyetlen adat egy olyan keltezetlen oklevélben található, amit Karácsonyi János datált 1235-re, de az indoklásul hivatkozott forrásokban nincs olyan nyom, ami egyértelműen utalna erre az évre, ld. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve.] Szerk., előszó Koszta László. JATE, Szeged, 1988. (Aetas Könyvek 1.) 150–151.: 187. sz.; vö. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Typ. Universitatis, Budae, 1829–1844. (= CD) III/2. 418.; Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. MTA, Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) X. 448. Mellesleg az ebben a keltezetlen oklevélben Miklós alországbírói poroszljaként megjelenő Mátyás (aki a Hahót nemzetség ügyében intézkedett) azonos lehet azzal a *Chodad* falubeli Mátyás poroszljával, aki Miklós alországbíró egy másik, 1238. évi kiadványában bukkan fel, és szintén a Hahót nemzetség ügyében járt el (ÁÚO VII. 59–60.), ez alapján ezt a levelet is 1238 körülre tehetjük 1235 helyett.

12 (1238): ÁÚO VII. 59–60.; 1238: CD IV/1. 142–143. = CD X/4. 72–73., mindkettő sok hibával, vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Diplomatikai Levéltár (= DL) 3628.; 1239. márc. 6., Buda: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Adendum praeparavit Richard Marsina. Academia Scientiarum Slovaca, Bratislava, 1971–1987. (= CDSlov) II. 34–35.; 1239: CDSlov II. 43–44.; 1239: CDSlov II. 44–45.; (1238–1240): ÁÚO XII. 500.; (1237–1240): A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B. Szerk. Sörös Pongrác. Stephaneum, Bp., 1902–1912. (= PRT) VIII. 284.; (1237–1240): *Almás Tibor*: A vassvári káptalan 1328-ban átírt oklevelei. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc–Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000. 38.: 83. sz., vö. Anjou-kori Oklevéltár. I–XL. Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–Halász Éva–Kőfalvi Tamás–Kristó Gyula–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Rábai Krisztina–Sebők Ferenc–Teiszler Éva–Tóth Ildikó Éva. Bp.–Szeged, 1990– (= AOkl) XII. 259. sz.

13 Pápa nb. Sinka fia Benedek, 1244 k.: ÁÚO VII. 178–179.; Domonkos, 1245: CDSlov II. 138–139., 1246: PRT VIII. 289–290.; ismeretlen alországbíró oklevelének tartalmi átírása, 1248 k.: Hazai okmánytár. I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold–Nagy Imre–Páur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. MTA, Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) IV. 32–33.; Tengerdi Tódor fia Miklós, 1256: Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szőcs Tibor. MOL, Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 51.) (= RP) 111. sz., 1256: RP 333. sz., 1256–1260 k.: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–III. Hrsg. Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza. Böhlau, Graz–Köln–Wien, 1955–1985. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7.) (= UB) I. 267.

14 Az 1260-as évek okleveleinek felsorolására és elemzésére alább visszatérünk.

(de még akkor sem kizárólagossá), hogy a viceiudexek ott keltezzenek. Az a megállapítás tehát, hogy a helyettesek 1239-től kezdtek (Ő)budán keltezni, még akkor sem állja meg teljesen a helyét, ha az említett 1239. évi kiadvány minden gyanú felett állna, hiszen 1274-ig összesen ez az egy alországbírói diploma kelt volna ott! Ráadásul ennek az egyetlen, 1239. március 6-i, IV. Béla átiratában ránk maradt levélnek a szövegét legalábbis gyanúsnak kell tekinteni.¹⁵ Így 1274 előtt egyetlen hiteles adat sincsen arra, hogy az alországbíró Budán keltezett volna. A tendenciát mellel ezen adat hitelessége sem fordítaná meg. Györffynek abban vélhetően igaza van, hogy ha IV. Béla bevezette a Rogerius által is emlegetett petíciózást, akkor ahhoz kellett egy állandó, helyhez kötött fórum, ahol a kérvényeket fogadták. De arra semmilyen adatunk nincsen, hogy az alországbírók székeltek volna ezen a fórumon, annál is kevésbé, mert Rogerius világosan megmondja, hogy kiknek kellett a petíciókat benyújtani: „Nagyon gyakran panaszkodtak amiatt is [a magyarok – Sz. T.] [...] hogy a nemesek [...] nem indíthatják el peres ügyeiket az ő [a király – Sz. T.] udvarában, [...] hanem kérvényeket kell benyújtaniuk a kancellárokhhoz. [...] Mert – ahogy mondogatták – a kancellárok egyeseket elnyomtak vagy felemeltek [...]”¹⁶ Arra tehát, hogy a petíciók bevezetése bármilyen módon kihatott volna az alországbírói hivatal működésére, semmilyen bizonyíték nincsen.

Gerics József abbéli véleményét, hogy az alországbírói praesentia regia inkább az 1260-as évek végén alakult ki, magunk elfogadhatóbbnak látjuk, azonban a folyamat véleményünk szerint ennél jóval hosszadalmasabb és összetettebb volt. Gerics a tanulmányban ugyanis egyetlen határkorszaknak tekintette az 1267 körüli időszakot, amikortól „az alországbíró átveszi a király praesentialis bíraskodását a kúriában”.¹⁷ Mindezt két forrással támasztotta alá, szerinte mindkettő az átmenet korszakára vall. Egyrészt a pécsi káptalan egyik 1267. évi levelében „a hiteleshely [...] olyan gyilkossági ügyben járt el, amelyben az alperesek idézése a király, az országbíró és az alországbíró elé történt”.¹⁸ Nem egészen világos, hogy Gerics ezt milyen értelemben tekintette érvnek a praesentialis bíraskodást átvevő alországbíróra nézve. Ha arra gondolt, hogy itt már nemcsak az országbíró, hanem a helyettese is szerepet kapott a per során a királyi udvarban, akkor erre sokkal korábbi példákat is fel lehet hozni: Domonkos alországbíró már 1246-ban saját oklevéllel zárta le a királyt felkereső bakonybéli apát ügyét, tehát az udvarban tartózkodott és ítélkezett – a király helyett.¹⁹ Ha viszont esetleg arra gondolt volna Gerics József,

15 Ld. Richard Marsina érveit az átiró Béla-oklevél hitelével kapcsolatban: CDSlov II. 63. Maga az alországbírói diploma is tartalmaz anakronisztikus elemeket („Dei gratia”-formula az intulációban, a végén a király uralkodási éveinek a megjelölése), amely elvileg magyarázható lenne azzal, hogy az írás a királyi kancellárián készült, de a királyi levéllel együtt jelentkező problémák összességében kétséssé teszik a hitelt.

16 A tatárjárás emlékezete. Vál., szerk. Katona Tamás. Magyar Helikon, [Bp.,] 1981. 115. (Horváth János ford.)

17 Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 652.

18 Uo.; vö. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (= CDCr) V. 449.

19 PRT VIII. 289–290. Részletesebben és további adatokkal ld. alább.

hogy az idézés az országbíró és az alországbíró színe elé történt, tehát itt az alárendelt már párhuzamos bíróként jelent volna meg (hogy aztán a későbbi évtizedekben kiszorítsa az országbíró a királyi jelenlét ítélőszékéből), akkor az nem következik az oklevél szövegéből. A káptalan egészen pontosan azt írta, elmesélve a pertörténetet, hogy Izsép fiai peres ellenfeleiket „a királyi felség színe elé, és Lőrinc úr [...] akkori országbíró és Simon comes, az ő alországbírája elé idézték hét határnapra”.²⁰ Nyilván arról van itt szó, hogy a hét idézést (amire az alperesek rendre nem jöttek el) hol a király, hol az országbíró, hol az alországbíró fogatosította oklevelekkel és bírságlevelekkel, és nem arról, hogy egyszerre mindannyiuk elé idézték volna az alpereseket mind a hét alkalommal. Így ez az adat legfeljebb arra bizonyíték, hogy az alországbíró ekkor már részt vett az udvari perekben – de erről jóval korábbi adatok is rendelkezésünkre állnak, az 1260-as évek „átmenetiségét” ez nem bizonyítja.

A másik érv az volt, hogy szintén a pécsi káptalan 1268 körül úgy címezte egy kiadványát, hogy a belső megszólítás (*adresse*) Ampodnak, Béla herceg aludvarbírójának szólt, a külső címzés pedig Béla szlavón hercegnek. Mivel ebben a példában az aludvarbíró képviselte a hercegi jelenlétet, így a királyi kúriában is ugyanez lehetett már a helyzet. Azonban az erről tudósító oklevél formulája ekkor még ingadozott: az aludvarbírónak tettek jelentést, de még a hercegnek címezték az oklevelet. „Ebből talán szabad arra következtetnünk, hogy a praesentiának a vicejudextól való képviselte akkor még új intézménynek volt tekinthető.”²¹ Azonban e forrás sem segít eligazodni a kérdésben, hiszen éppen hogy általánosnak tekinthető, hogy a külső (és belső) címzésre a király (a felhozott példában a herceg), és nem az alországbíró (aludvarbíró) nevét írják az egyes intézmények, ez még az 1290-es évekre is jellemző volt.²² Előfordult az is, hogy ezen általános gyakorlattal ellentétben mind a külső, mind a belső címzésnél az alországbíró neve szerepelt, az 1280–1290-es években is.²³ Az ilyesfajta kivételekből tehát önmagában semmilyen átmeneti időszakra nem lehet következtetni, hiszen majd’ minden évtizedből találunk egy-két általánostól eltérő címzési vagy megszólítási formát.

Véleményünk szerint azonban Gerics József mégis jól érzett rá arra, hogy ez az időszak fontos lépcsőfoknak tekinthető az alországbírói praesentia kialakulásában. Azonban az 1267 körüli évek nem tekinthetők egy olyan választóvonalnak, amikor az alországbíró „átveszi” a királyi udvarban az országbíró szerepet. A folya-

20 in presentiam [...] regie maiestatis, dominique Lawrenchii [...] tunc iudicis aule regie, et comitis Symonis viceiudicis eiusdem [...] ad septem terminos avocassent – CDCr V. 449.

21 Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 652.; vö. Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Bp., 1879. (= HOKl) 55–56.

22 Hiteleshelyi válaszlevelek, amelyeknél alországbírói megkeresésre a királyt tüntetik fel külső címzésnél is: (1275 k.): DL 67 223.; (1275 k.): HOKl 119–120.; (1280): A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Döry Ferenc. Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) I. 45–46.; (1280): HOKl 110–111.; (1293): Zichy I. 75–76.; (1296): DL 60 119.; (1293–1297): DL 90 322.; 1299: ÁÚO X. 354–355.; 1299: HO VI. 437–438. stb.

23 1281: Zichy I. 57–58.; 1298: ÁÚO X. 311–312.

mat ennél hosszabb és bonyolultabb volt, semhogy egyetlen, néhány évet magában foglaló átmeneti időszakkal leírható lenne.

A korabeli források alapján az 1240-es évektől már vannak arra adatok, hogy a helyettes a király környezetében tartózkodott, és közvetlenül ő folytatta le a király elé vitt pert.²⁴ Ebből a néhány példából azonban még korai lenne arra következtetni, hogy a viceiudex későbbi kizárólagossága idáig visszavezethető lenne, mert nem egy alkalommal az országbíró csinálta ugyanezt, akár a helyettesének az ügyét is befejezve.²⁵ (Az 1290-es évekből nincs ilyenre példa, és az alországbírói ítéletleveleket is kizárólag a király erősítette meg, az országbíró sohasem.) Ebben az időben tehát egyértelműen az országbíró volt az, aki a királyi jelenlét bíróságán a királyt képviselte, az alárendeltjét pedig azért találjuk a királyi udvarban néhányszor, hogy az *országbírót* képviselje, aki nem tartózkodott mindig az uralkodó társaságában. Az 1260-as éveket tekinthetjük az átmenet kezdetének. A korszak alországbírói egyre többször tűnnek fel a királyi udvarban vagy az uralkodó környezetében, nem egyszer a királyi szín elé vitt pereket tárgyalva.²⁶ Ugyanakkor mindennél több adatunk van arra, hogy ezek a helyettesek még mindig az országbírók közvetlen alárendeltjeinek számítottak. Az országbírók zárták le megkezdett ügyeiket, vagy hajtották be az alországbírók által kivetett bírságot.²⁷ Az országmegosztás évtizedében azonban az országbírók egyre kevesebbet tartózkodtak a királyi udvarban, és jellemzővé (az adatok fényében mondhatjuk: általánossá) vált, hogy az alországbírók helyettesítették ott őket. Ez mindenképpen megágyazott a későbbi, Gerics József által feltárt szerepkörnek, de – Gericcsel ellentétben – úgy látjuk, hogy az ekkori alországbírói hivatal még nem volt a királyi jelenlét bíróságának automatikus képviselője. Például ha 1268-ban Ernye országbíró éppen az udvarban tartózkodott, és a peres felek a

24 (1237–1240 k.): PRT VIII. 284.; (1244 k.): ÁÚO VII. 178–179.; 1246: PRT VIII. 289–290.; 1256: RP 111., 333. sz.

25 1239: PRT I. 769–770.; 1240: UB I. 197–199.; (1239–1240 k.): UB II. 45. (András országbíró kiadványát Lőrinc országbíró írja át tartalmilag); 1247 k.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV. Szerk. Knauz Nándor–Dedek Crescens Lajos–Dreska Gábor, közrem. Hegedűs András–Érszegi Géza–Tóth Krisztina–Kalász Márton–Mudrák Attila. Strigonii, 1874–1999. (= MES) I. 371.; 1248: HO IV. 32–33.; 1251: ÁÚO VII. 329–331.; 1260: ÁÚO VIII. 2.; (1254–1260 k.): RP 120. sz.

26 1262. márc. 1.: ÁÚO XI. 519–521.: az alországbíró az alkancellárral együtt ítél; 1264. okt. 9.: ÁÚO VIII. 103–104.: a pozsonyi kelethely időben és térben is közel esik IV. Béla október 17-i győri tartózkodási helyéhez, ld. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. MTA, Bp., 1923–1987. (= RA) 1421. sz. Ugyancsak a királyi udvarban tartózkodásra következtethetünk a zólyomi és lipcei kelethelyekből, amelyek az 1260-as években nyáron IV. Béla kedvelt tartózkodási helyeinek számítottak. 1264: CD IV/3. 248–250.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Diplomatikai Fényképtár (= DF) 243 669. (ez utóbbi egy év nélküli „Damus pro memoria” kiadvány, ami a hátlapi pecsétfolt mérete, és – itt most helyhiány végett nem részletezhető – történeti indokok alapján Simonhoz köthető, és 1264-re keltezhető); UB I. 330–331.; HOKl 123. (a kiadási évet egyik sem tüntette fel); 1270: Zichy I. 25–26.; UB I. 362. („Datum pro memoria” az 1260-as évek végéről, kiadója egy alországbíró).

27 1262: UB I. 279–280.; 1264: HO VI. 126–129.; (1261–1264): DL 93 903.; (1263–1265): UB II. 45.; 1269. okt. 13.: UB I. 354–355.

királyi szín elé járultak, akkor nem a helyettese, hanem ő maga mondott ítéletet felettük.²⁸ Az alországbíró tehát jellemzően még mindig az országbírót és nem a királyt helyettesítette – viszont ez mind gyakrabban történt meg. A pécsi káptalan Gerics által is felhozott adatát, miszerint Izsép fiai a peres ellenfeleiket hétszeri alkalommal hol Lőrinc országbíró, hol az alországbírája, Simon elé citálták, mindezek fényében lehet és kell értelmezni: amikor Lőrinc éppen az udvarban volt, akkor ő (vagy a király) állított ki bírságlevelet és rendelte el a következő határnapot, amikor pedig nem, akkor Simon alországbíró.

A következő két évtizedben ugyanezzel a helyzettel találkozunk, vagyis hol az országbíró, hol az alországbíró képviselte a királyi jelenlétet az udvarban. Ezt az 1260-as években kialakult állapotot tehát nem átmenetnek, hanem az udvari bíróság „normális”, több évtizeden keresztül folytatott működési formájának tekinthetjük. Ekkorra szilárdultak meg a királyi *praesentia* képviselőjének „alaki” formái is az oklevéladás során: az országbíró vagy alországbíró a saját nevében ad ki oklevelet, ám a kiküldött embert nem a saját emberének (*homo noster*), hanem „királyi embernek” nevezi, az ügyeket mindig a király, és nem a saját színe elé rendeli vissza. Az eljáró hiteleshelyek is a királynak címzik válaszleveleket (többnyire a külső címzés is az uralkodónak szól, mint fentebb említettük). Ilyen formai jegyekkel bocsátottak ki okleveleket az országbírók²⁹ és az alországbírók³⁰ is. Hogy mindkét tisztségviselő egyformán képviselhette a királyi szint, arra jó példa Ompod alországbíró 1277. július 13-i kiadványa. Az abban elmesélt pertörténet szerint az ügyet Mojs országbíró kezdte el, és a király elé rendelt felek eredetileg előtte jelentek meg, végül a pert Mojs leváltása után az új országbíró helyettese, Ompod zárta le.³¹ A végig a királyi udvarban zajló pereskedés tehát egyformán kerülhetett az országbíró és az alországbíró elé, ahogyan ez az 1260-as években is előfordult, jogilag nem volt különbség ekkor sem. A két tisztségviselő közötti viszonyra kevés konkrét adat van, de a szóhasználat szempontjából a helyettes – ha szóba került – „dominus noster”-nek, vagyis „urunknak” nevezte az országbírót,³² és előfordult, hogy a felek egy viceiudex levelét az országbíróval erősítették meg.³³

28 1268. márc. 14.: UB I. 341–343.

29 (1273): UB II. 43–44.; (1274): ÁÚO X. 426.; (1275): DL 75 813.; DL 95 500.; 1276: HO VI. 217–219.; (1276): ÁÚO IX. 157–158.; (1280): RA 3075. sz.

30 (1272): DL 69 621.; 1274: DL 86 841.; (1274): CD VI/2. 345–345. („Damas pro memoria”, kiadója István alországbíró, azonosítja: CD VIII/4. 647–648.); (1275): HOkl 140–141. („Damas pro memoria”, kiadója ismeretlen alországbíró); (1275 k.): HO VIII. 274.; HOkl 119–120.; DF 253 115.; DL 97 762.; DL 97 755.; DL 97 761.; (1280): Zichy I. 45–46.; Zichy I. 47.; DL 97 760.; HOkl 110–111.; (1281): Zichy I. 57–58.; 1281: CD VII/4. 183–184.; (1281 k.): CD VII/4. 185.; 1284: ÁÚO IX. 399–400.; (1284 k.): HO VII. 340–341.; (1284 k.): ÁÚO X. 146–147.

31 Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891. (= Sopron) I. 42–43.

32 HOkl 140.

33 Sopron I. 43–44.

Az oklevelek keltezési helyeként (amennyiben ismerjük) egyre gyakrabban bukkan fel Buda neve,³⁴ ám még korántsem válik általánossá.³⁵ Nem tanulság nélküli, ha megvizsgáljuk azt, hogy amikor a tisztségviselők Budán kelteztek, akkor hol tartózkodott éppen a királyi udvar (természetesen csak olyan okleveleket vehetünk figyelembe, ahol a kiadási év nem teljesen bizonytalan). Azt tapasztaljuk, hogy hat esetben bizonyítható, hogy a budai keltezésű oklevelek kibocsátása idején a király is ott tartózkodott.³⁶ Három esetben nincs rá konkrét adat, de a királyi itinerárium alapján elvileg elképzelhető a Budán tartózkodás,³⁷ hat alkalommal pedig semmilyen támpontunk nincs a kérdés eldöntésére.³⁸ Egy alországbírói oklevél esetében nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a kiadása idején a királyi udvar máshol volt.³⁹ Mielőtt a fenti adatsorból bármilyen következtetést is levonnánk, gyorsan fussuk át azt is, hogy a nem budai kelet helyű oklevelek helyszíne mennyire vág össze a király tartózkodási helyével. Nyolc alkalommal szintén bizonyítható vagy nagy valószínűséggel feltételezhető az azonos helyen tartózkodás.⁴⁰ Négy kelet hely esetén semmi-

34 Országbírói oklevelek: (1273): UB II. 44.; UB II. 47.; UB II. 71. (utóbbi kettő „Datum pro memoria”, kiadjuk Kán nb. László országbíró); (1274): ÁÚO X. 426.; (1276): DL 94 004. („Damus pro memoria”, kiadja Móric országbíró); 1280: DL 37 245.; Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301.) Csányi Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936. 191. Alországbírói oklevelek: 1274: DL 86 841.; CD VI/2. 346. („Datum pro memoria”, kiadja István alországbíró); (1275 k.): DF 253 115.; (1275): HOKl 141.; (1280): *E[rnst] F[riedrich] Mooyer*: Oklevelei adalékok Magyarország régibb történetéhez. Magyar Történelmi Tár 6. (1859) 179.; Zichy I. 47. (utóbbi kettő „Damus pro memoria”, kiadjuk János alországbíró); (1280 k.): Zichy I. 47.; 1281: ÁÚO IV. 236.; CD VII/4. 184.; 1284: ÁÚO IX. 400.; (1284 k.): HO VII. 341.; (1270–1290 k.): DL 93 904.

35 Országbírói oklevelek: 1275: Pest, DF 200 685.; 1275: Fehérvár és Bodajk környékén, DF 272 825., UB II. 79., DL 69 269. (ez utóbbi „Datum pro memoria”, kiadja Geregye nb. Miklós országbíró); 1276: Budmér vára, HO VI. 217., 219.; (1276): Szombathely, DL 93 897.; 1277: Sopron, Sopron I. 44.; 1278: Rátót, CDCr VI. 237.; (1290): Érsomlyó, DL 84 198. Alországbírói levelek: (1274): Zólyom, DF 268 295.; Segesd, CD VIII/4. 648. („Datum pro memoria”, kiadja ismeretlen alországbíró); 1277: Bozsok, Sopron I. 43.; Szekcső, DF 272 825.; (1280): Szihalom, ÁÚO V. 182., Zichy I. 59. („Damus pro memoria”, kiadja István alországbíró); Bátor, Zichy I. 45.; (1281): Bátorkereki, Zichy I. 47.; Szalánc vára, DL 75 214. (utóbbi kettő „Damus pro memoria”, kiadjuk Olivér alországbíró).

36 Budai keltezésű (al)országbírói oklevelek dátuma, utána az a forrás, ami a király Budán tartózkodását bizonyítja: (1273.) szept. 9., vö. RA 2405., 2409. sz.; okt. 18., vö. RA 2418. sz.; (1274.) máj. 1., vö. RA 2496. sz.; (1275.) szept. 11., vö. az oklevél szövegével: HOKl 140–141.; 1280. szept. 1., vö. RA 3069. sz.; szept. 10., vö. RA 3069. sz.

37 1274. szept. 15. és szept. 20., vö. RA 2544. sz., ill. 1274. szept. végén a fővényi csatában vett részt; 1281. márc. 24., vö. RA 3096. és 3099. sz.

38 Ez a hat budai kelet hely (a forrásokat ld. fentebb, a 34. jz.-ben): (1273.) nov. 13.; (1276.) nov. 15.; (1280.) máj. 4.; (1280?) júl. 16.; (1281.) szept. 16.; 1284. nov. 14.

39 1280. okt. 12., vö. RA 3077. sz.: október 18-án a király Váradon ad ki oklevelet, nem valószínű, hogy hat nappal korábban még Budán lett volna – bár teljes bizonyossággal nem is zárható ki.

40 (1274.) aug. 31., Zólyom, vö. RA 2543–2544. sz.; 1275. okt. 6., Fehérvár, okt. 13., Bodajk, okt. 13., Fehérvár, vö. RA 2653. sz.; 1277. júl. 13., Bozsok, vö. az oklevél szövegével: Sopron I. 42–43.; 1277. nov. 18., Sopron, vö. RA 2827. sz.; (1281.) aug. 10., Szalánc vára, vö. RA 3112. sz.; (1290.) máj. 13., Érsomlyó, vö. RA 3553–3555. sz.

lyen támpontunk nincsen,⁴¹ hét esetben pedig az udvar és az (al)országbíró nagy valószínűséggel vagy biztosan nem ugyanott volt az oklevél kibocsátása idején.⁴² Összességében tehát azt látjuk, hogy az eddigi véleményekkel ellentétben⁴³ az 1270–1280-as években az (al)országbírói ítélőszék még korántsem szilárdult meg Budán vagy Óbudán. A tisztségviselők egyrészt elég sokszor kimozdultak onnan, és olyankor is folytatták ítélkezésüket. Másrészt, amikor Budán kelteztek, az az esetek többségében azért volt, mert a királyi udvar is éppen ott tartózkodott. Tehát ekkoriban még nincs szó arról, hogy az országbíró vagy helyettese állandónak mondható bírói ítélőszékkel rendelkezett volna a Duna-parti városban. A latin nevükhöz híven (*iudex curie regie*) még mindig a királyi udvar bírái voltak, és az esetek nagy hányadában az uralkodó mellett találjuk őket. Igaz, az is előfordult, hogy máshol tartózkodtak, és az udvarban megkezdett pereket (ahogy az Aranybulla is rendelte) azon kívül fejezték be.

Az országbíró és alországbíró viszonyát a fenti példák alapján az 1260-as években kialakult szisztéma szerint határozhatjuk meg. Tehát még ekkor sem történt az meg, hogy a helyettes átvette volna az országbíró szerepét a királyi udvarban, hiszen mindkét tisztségviselő nagyjából ugyanolyan arányban, ugyanakkora súllyal bukkant fel a kúria bírójaként. Mindent egybevetve V. István és IV. László uralkodása alatt összesen 41 országbírói és 45 alországbírói oklevelet tudunk regisztrálni teljes szövegében, tartalmi átírás vagy említés formájában,⁴⁴ amely nagyjából egyenlő megoszlást mutat. Annyi súlybeli eltérés mégiscsak van, hogy míg az 1270-es évekre 28 országbírói és 19 alországbírói diplomát keltezhetünk, addig az 1280-as években ez az arány 13:25 a helyettesek „javára” (egy alországbírói oklevélről nem dönthető el, hogy melyik évtizedben adták ki).⁴⁵ Ha ezt nem a forrásfennmaradás véletlenjének tudjuk be, akkor talán következtethetünk arra, hogy az alországbírók egyre nagyobb súlyt kaptak a királyi udvari bíráskodásban – de feletteseiket még korántsem szorították onnan ki.

Az igazi fordulat III. András uralkodása alatt állt be, bár itt sem egyszerre, hanem két „lépcsőben”. A fiatal királyt egy egyházi és világi kör segítette hata-

41 Felsorolásuk: (1274.) dec. 19., Segesd; 1275. márc. 27., Pest; 1277. aug. 27., Szekcső; (1281.) júl. 7., Bátorkereki.

42 Felsorolásuk: 1276. márc. 8–25., Budmér; 1276. szept. 15., Szombathely; 1278. márc. 2., Rátót; 1280. nov. 20–22., Szihalom; 1280. nov. 23., Bátor.

43 *Györffy György*: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. [Bp.,] 1973. (Budapest története I.) 331–332.; *Spekner Enikő*: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. BTM, Bp., 2015. (Monumenta Historica Budapestiensia 17.) 79.

44 Részletes felsorolásuktól most eltekintünk. A fontosabb okleveleket a fentebbi jegyzetekben már hivatkoztuk. Közülük egy tartalmilag átírt országbírói diploma biztosan hamis: CDCr V. 537., vö. RA 1682. sz. Ezeken kívül ismerünk egy „Damus pro memoria”-oklevelet, amely a stílusa alapján országbírói vagy alországbírói kiadvány („királyi embert” küld ki), ám hogy melyik tisztségviselő adta ki, nem állapítható meg. Kiadása: *Johann Karácsonyi*: Die ersten Lónyay. Eine Familien-geschichtliche Studie. Kath. Lit. Aktiengesellschaft, Pozsony, 1912. 65.

45 Ez utóbbi: DL 93 904.

lomra. Ennek vezetőjeként joggal jelölhetjük meg Lodomér esztergomi érseket, aki jelentős befolyást gyakorolt András politikájára. Bár Lodomérék már IV. Lászlóra is megkíséreltek hatni, végül kicsúszott a kezükből az irányítás, mert a félig kun származású uralkodó az 1280-as évektől kezdve túlságosan is szembefordult a keresztény egyházzal, leginkább az országba jövő pápai legátus ténykedése miatt.⁴⁶ András ebből a szempontból együttműködőbbnek bizonyult, és sikerült kialakítani egy olyan, a nyugat-európai rendiség intézményét másoló berendezkedést, ahol a királlyal együttműködő tartományurak és a főpapi kör által kinevezett királyi megbízott nemesek osztoztak a hatalomban.⁴⁷ Az alapjait Gerics József által felderített kormányzati reformtörekvések újabb elemeit tárták fel a közelmúltban.⁴⁸ Ebben a „reformkörnyezetben” született meg az állandó jelleggel Budán székelő királyi bíróság ötlete is az 1290-es évek legelején. Pál alorshágbíró már 1291. június 18-án is Budán keltezett és zárt le egy, a király színe előtt zajló pert, ám – amint ez az oklevél szövegéből kiderül – akkor az uralkodó is ott tartózkodott éppen.⁴⁹ Ez az eset tehát még semmiben nem különbözött az elmúlt negyed évszázad szisztémájától: az orshágbíró vagy az alorshágbíró a királyi udvarban – ha kell, azzal együtt mozogva – képviselte a királyi szint. Egy évvel később, 1292. július 21-én azonban már úgy keltezett ugyanezen Pál Budán, hogy a király biztosan máshol tartózkodott akkor.⁵⁰ Az oklevélben elbeszélte pertörténet intézménytörténeti szempontból is igen beszédes, érdekes részletesebben megvizsgálni a tartalmát.

Az esztergomi kereszties konvent perbe vonta András király színe előtt az esztergomi káptalan, és a király a pert János mesterre, akkori alorshágbíróra bízta, aki a feleket végül az okirataik bemutatására kötelezte a következő húsvét nyolcadára, vagyis 1292. április 13-ra. A felek akkor meg is jelentek, de mivel a király a mondott nyolcadon távol, az orshá alsóbb részein (*inferioribus partibus regni*) tartózkodott, és az utak veszedelme és a békétlen idők gonoszsága miatt nem akarták felkeresni őt, ezért közös akarattal elhalasztották a pert a budai káptalan oklevele által pünkösdi nyolcadára, vagyis 1292. június 1-jére. Azon a napon is megjelentek a király előtt, ám az egyik fél ismét kieszközölte egy halasztást (arra hivatkozva, hogy az esztergomi káptalan nem eredeti okleveleket mutatott be, hanem átiratokat). Ezt III. András is jóváhagyta, és a pert a hadoszlás 15. napjára tette azzal a meghagyással, hogy ha a mondott terminuson a drávántúli részeken (*in partibus ultradawanis*) lenne, akkor az okleveleket Pál alorshágbíró színe előtt mutassák be. Az uralkodó jól számolt, mert a hadoszlás 15. napján, vagyis az oklevél szerint

46 Lenkey Zoltán [Zsoldos Attila]–Zsoldos Attila: Szent István és III. András. Kossuth, [Bp.,] 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) 131–132.

47 Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1987. 283–309.; Zsoldos A.: III. András i. m. (46. jz.) 148–159.

48 Zsoldos Attila: III. András nádorai. Történelmi Szemle 52. (2010) 303–327.

49 Kiadása, fordítása: Tóth Péter: Adatok Borsod megye Árpád-kori birtoktörténetéhez és történeti földrajzához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 22–23. (1985) 101–103.

50 MES II. 329–332.; vö. RA 3883. sz.

július 15-én tényleg a Drávántúlon tartózkodott (július 18-án Zágrábban keltezett),⁵¹ ezért a felek a pert Pál alországbíró színe előtt fejezték be, aki az esztergomi káptalan javára zárta le az ügyet július 21-én.

Mit is látunk tehát? 1291-ben a királyi udvarban induló ügy még János alországbíró és ítélőtársai elé került. Aztán amikor a felek 1292 áprilisában megjelentek a király előtt, nem tudták folytatni a pert, mert az uralkodó máshol tartózkodott. Mivel a budai káptalan oklevelében deklarálták a halasztást, bizonyosak lehetünk benne, hogy a két egyházi intézmény képviselői (Ó)budán jelentek meg. Akkor tehát még nem volt ott senki, aki a király nevében ítéelkezhetett volna. Június 1-jén már Budán találták az uralkodót, és ő úgy halasztott, hogy ha akkor nem tényleg lenne ott, akkor az alországbírónak mutassák be a bizonyítékokat. Itt tehát már megemlítette, hogy a távollétében a *viceiudex curie* képviseli a királyi jelenlétet – ahogy ez végül meg is történt –, ám ez korántsem számított még magától értetődőnek, hiszen az uralkodónak ezt hangsúlyoznia kellett.

András környezetében elég hamar rájöttek, hogy egy utazgató király (és királyi udvar) milyen nehézre teszi a kúriai ügyintézkedést. Ahogy az itteni oklevél is kiemelte: a felek „az utak veszedelme és a békétlen idők gonoszsága miatt”⁵² nem merték követni az uralkodót, ezért halasztották tovább a pert. Ám egy másik oklevél egészen határozott módon utal arra, hogy ekkor, 1292 közepe felé, léptek is a megoldás érdekében, csak éppen nehéz a forrással mit kezdeni, mert egy kiadó és kiadási év megjelölése nélküli, „Datum pro memoria”-kiadványról van szó. Az október 10-én, Szécsen kelt diploma egy egyszerű perhalasztás.⁵³ Eszerint a király oklevele értelmében Benedek veszprémi püspöknek október 6-án be kellett volna mutatnia Patvására és Nosztré birtokokról szóló okleveleit Óvári Konrád és fia: Jakab mosoni ispán ellenében. A megadott határnapon a felek képviselői meg is jelentek a győri káptalan két kiadványával. Az oklevél magát meg nem nevező kibocsátója így folytatja: „Azonban mivel a király úr parancsára a kúriájából Budára kerültünk át az ország nemesei és nem nemesi minden ügyének a lefolytatására, és nem voltunk a számunkra ítéelkezésre rendelt helyünkön”,⁵⁴ ezért a felek képviselőjének a győri káptalan két oklevelét visszaadta, és elrendelte, hogy november 18-án jelenjenek meg ismét a színe előtt, újra bemutatva a bizonyítékokat. Kit és mikor rendelt a király a saját kúriájából Budára, hogy az országglakosok pereivel foglalkozzon?

A „kit” kérdésre – legalábbis félig – könnyű választ adni: a „Datum pro memoria” kiadója egy országbíró vagy alországbíró, hiszen ő a királyi kúria bírása (illetve maga a király, de mivel itt harmadik személyben beszélnek róla, ezért ő nem lehet az oklevéladó). A „mikor” megválaszolásával pedig akár a konkrét személy is meghatározható. Karácsonyi János szerint a kérdéses diploma 1296 körül

51 RA 3883. sz.

52 propter viarum discrimina ac ob maliciam temporis impacati – MES II. 331.

53 ÁÚO X. 459. = HO VI. 391.

54 Verum quia de permissione domini regis de curia eiusdem in Budam fuimus pervekti ad expediendum universas causas nobilium et ignobilium regni sui, nec eramus in loco nostro ad iudicandum deputato – ÁÚO X. 459. = HO VI. 391.

kelt, mivel a végső ítéletet is abban az évben hozták meg.⁵⁵ Ez utóbbiban Karácsonyinak igaza is van, ám ebben a bizonyos ítéletlevélben szintén elmesélték a pertörténetet, és abból tudjuk, hogy az ügy már az 1291–1292 között hivatalát viselő Pál alorshágbíró színe előtt is járt.⁵⁶ Ezenkívül Óvári Konrád fia Jakabot a szövegben mosoni ispánként említik. Erre csak 1292-ből van adatunk – igaz, az 1292 és 1298 közötti időből egyetlen mosoni ispánt sem ismerünk, tehát önmagában ez még nem zárja ki az 1296-os vagy csak néhány évvel korábbi keltezését. Azt is tudjuk, hogy 1291. október 9-én még egy bizonyos Pál volt a mosoni ispán,⁵⁷ Jakab tehát őutána nyerte el hivatalát. Az oklevél így bizonyosan 1292–1296 között kelt. Az archontológia segítségével ennél jobban nem szűkíthetjük le a kört, de mivel a „Datum pro memoria”-kiadvány eredetiben maradt fent, ezért azt is tudjuk, hogy a hátulján egy pajzs alakú zárópecsét foltja látható.⁵⁸ Az 1293–1296 közötti alorshágbírók, Marcell és Márton kör alakú tipáriumot használtak, ahogy Hontpázmány nembeli Tamás (1291–1293) orshágbíró sigillum-a is kör alakú volt, és nagy valószínűséggel Pécs nembeli Aporé is.⁵⁹ Egyedül Pál alorshágbíró pecsétnyomóját nem ismerjük. Mivel a kiadó egy 1292–1296 közötti orshágbíró vagy alorshágbíró volt, ezért kizárásos alapon, a pecsétfolt miatt, Pált jelölhetjük meg, és így csak az 1292. év jöhet szóba. Ugyanezt erősíti, hogy az 1296. évi, a pert lezáró oklevélben is Pál alorshágbírót emelik ki, mint aki szintén foglalkozott e perrel. 1292 második felében tehát Pál alorshágbírót az uralkodó a királyi kúriából Budára helyezte át, hogy ott folytasson ítélezést az orshág nemeseinek és nem nemeseinek az összes ügyében. Ez jól összevág a fentebb ismertetett július 21-i oklevéllel, amely szerint áprilisban még nem találtak a peres felek senkit Budán a király távollétében, de júliusban már az alorshágbíró zárta le ott a perüket úgy, hogy III. András ismételtelen távol volt.

Ez azonban még korántsem jelentette azt, hogy az orshágbíró háttérbe szorult volna. Sőt az 1290 nyara és 1293 februárja közötti időszakból több orshágbírói oklevelet ismerünk, mint alorshágbíróit.⁶⁰ A köztük lévő hierarchia is a régi: Pál, bár megjegyezte, hogy általában a „bárhelyettesi pecséttel” (*sygillo vicebani*) erősíti meg az orshág nemeseinek peres ügyeit, de több alkalommal is ura (*dominus noster*) pecsétjét használta.⁶¹ Ahogy másodjára, az 1292. július 21-i levelében

55 Karácsonyi J.: i. m. (11. jz.) 152–153.: 189. sz.

56 RA 4049. sz.

57 A mosoni ispánokra ld. Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 171.

58 Vö. DF 259 751.

59 Marcell pecsétje: DL 90 763. (leírását ld. Körmendi T.: Marcell pecsétje i. m. [8. jz.] 119.); Márton pecsétje: DL 1359.; DL 1374.; Tamás orshágbíró pecsétje: DL 73 458. Apor orshágbírónak nem maradt fent pecsétlenyomata (nádorként, 1298-ban kör alakú tipáruma volt: DL 49 228.), mivel, mint alább látni fogjuk, egyetlen orshágbírói kiadványa sem maradt fent, ugyanis nem folytatott ítélezést. Pecsétjét – éppen ezért – nem ismerjük, és mivel nem vett részt a bíróságok működtetésében, lényegében kizárható, hogy ezt a szimpla perhalasztást ő jegyezte volna.

60 Kilenc orshágbírói és hét alorshágbírói oklevelet tudunk regisztrálni.

61 Tóth P.: i. m. (49. jz.) 102.; MES II. 332. A „vicebanus”-pecsétet nem ’al-bán’-ként kell értelmeznünk, mert a „bán” szónak a korban a konkrét területiális bírák megjelölése mellett volt általános méltóságjelölő funkciója is (ld. pl. Dénes és Amadé „bánok” példáját: Szócs Tibor: Kirendelt al-

megjegyezte: „az ügy nagyobb emlékezete és erősebb hitele érdekében”⁶² használta Tamás országbíró pecsétjét. Amikor ez történt, akkor a király a kúriájából már Budára helyezte őt át, és az uralkodó távollétében ítelt – ám a nagyobb hitelesség kedvéért még az országbírói sigillummal pecsételt. Ekkor tehát még mindig nem szilárdult meg az az állapot, hogy az alországbíró automatikusan átveszi a *praesentia regiát*, csak a székhelye állandósult a király személyét követő „virtuális” udvar helyett a budai kúriában. Nem tudjuk biztosan, hogy a helynév Óbudát vagy inkább „Újbudát” takarja.⁶³

Az 1293–1301 közötti időszak elemzése a következő fejezet tárgya lesz, itt csak a főbb irányra utalnánk. Azt tapasztaljuk, hogy egyrészt innentől fogva élesen megszorodik az alországbírói kiadványok száma, és a kelethelyük lényegében mindig Buda lesz. Ezzel párhuzamosan az országbírókat gyakorlatilag „kikapcsolják” az ítélkezés folyamatából. Ennek előzetes igazolására álljon itt néhány beszédes szám. Márton alországbírónak az 1293–1297 közötti időszakból legalább 61 oklevélről van tudomásunk,⁶⁴ hivatali urának, Apor országbírónak ezen idő alatt egyetlen kiadványa sem ismert! Hasonló tendencia figyelhető meg Apor hivatali utódja, Ákos nembeli István országbíró és István nevű alárendeltje kapcsán. István alországbírónak legalább 63 valamilyen formában fennmaradt, 1298–1300 közötti oklevélét ismerjük. A néhány hónapig hivatalban lévő Benedek alországbírónak hat diplomáját regisztrálhatjuk. Mindezen idő alatt Ákos nembeli István országbírótól hat oklevél maradt fent. Ebből kettőt báró- és főpaptársaival együtt jegyez, és nem klasszikus országbírói ítéletlevél.⁶⁵ A harmadik egy magánoklevél, amelyben vagyonáról intézkedik.⁶⁶ A maradék három közül az egyik egy bírság kifizetéséről szóló nyugta, a másik kettő pedig káptalanoknak szóló parancslevél⁶⁷ – ezek, és még néhány forrás utalnak egyedül arra, hogy némi ítélkező tevékenységet is folytatott. Ám az alországbírói kiadványok mennyiségéhez képest ez elenyésző, ezért itt is kimondhatjuk: maga az országbíró 1293–1301 között – a nevével ellentétben – kezdetben gyakorlatilag nem, és később is alig végzett bírói tevékenységet.

Összegzésül tehát a következőképpen vázolhatjuk fel azt a folyamatot, amelyben az alországbíró átveszi a királyi jelenlét bíróságának a működtetését az ország-

országbírók. Adatok I. Károly kúriai bíraskodásához. Megjelenés alatt.). Ezenkívül – nyilván a terület különkormányzati volta miatt – olykor az erdélyi vajdákat is nevezték „Erdély bánjának” (Tóth Melinda: Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán [1246–1254]. Soproni Szemle 30. [1976] 197.: 16. jz.). Mivel Hontpázmány nb. Tamás országbíró tudomásunk szerint nem viselt 1291 előtt semmilyen konkrét báni méltóságot (Zsoldos A.: Archontológia i. m. [7. jz.] 354.), ezért a helyettese által használt „sygillum vicebani”-t leginkább „bárhelyettesi pecsét” formában fordíthatjuk le.

62 ad maiorem huius facti memoriam et evidentioris rei firmitatem – MES II. 332.

63 Vö. Spekner E.: i. m. (43. jz.) 77–79.

64 Részletes felsorolásuktól eltekintünk, ezek közül hamis: ÁÚO XII. 567–568.

65 E kettő: CD VII/5. 502–504.; UB II. 327–328.

66 ÁÚO X. 378.

67 HO VII. 274–275.; CD VI/2. 272.; HO VII. 275. – Tegyük hozzá: elképzelhető, hogy ezek közül kettőt valójában az alországbíró adott ki, ld. alább, a következő fejezetben.

bírótól. A helyettesek már a tatárjárás előtt is felbukkantak a királyi udvarban, és ítélték a király nevében, de ekkor még az országbíró helyettesítették. Az 1260-as évektől húzhatjuk meg az első határvonalat, amikortól kezdve mind gyakoribbá vált, hogy a báró helyett a helyettese ítéلkezzon a kúriában. A tisztségviselőknek ekkor még nem volt konkrét székhelyük, leginkább a királyi udvarral tartottak, és az 1270-es évektől felbukkanó mind gyakoribb budai kelethelyek csak az uralkodó budai tartózkodására utalnak. A folyamat második határvonala 1292 nyarára tehető, amikor III. András Pál alországbíró a királyi kúriából áthelyezte Budára, állandó székhelyű bíróságnak. Ezzel még nem szorította ki teljesen az országbíró, Tamást, ám Pécs nembeli Apor országbíróságával – és itt a harmadik, utolsó határvonal – új szisztéma állt be. A királyi jelenlét innentől kezdve már *kizárólag* az alországbíró képviselte. Ugyanez a modell működött tovább Vencel országlása alatt a 14. század első évtizedének bizonyos éveiben.⁶⁸ Így az az állapot, amit Gerics József leírt az 1960-as években megjelent cikkében, tulajdonképpen bő egy évtizedig állt csak fenn a maga „vegytiszta” állapotában, 1293 és 1304 között. Ráadásul ez a bő egy évtized sem tekinthető homogénnek a király-országbíró-alországbíró viszonyrendszer szempontjából. Az alábbiakban ezen időszakot elemezzük.

Az alországbíróság új rendszere

A fentiekben áttekintettük, hogyan formálódott az alországbírói intézmény, hogy a század végén eljussunk egy kizárólagosan rá építő királyi jelenlét bíróságáig. Kézenfekvő probléma, hogy ezek után változott-e a helyettesek és az országbírók viszonya, vagy ahogy a tanulmány címében feltettük a kérdést: „kinek az embere” volt ez az alországbíró? A szakirodalom alapvetően nem értékeli másképpen a viszonyrendszert, mint ami a megelőző évtizedekre is jellemző volt: a helyettes közvetlenül az országbíró alárendeltje volt, akinek a leváltásával ő is cserélődött. Ebből arra következtethetünk, hogy az országbíró nevezte ki a *viceiudex curiaet*. Mivel a közvetlen alországbírói praesentia, mint említettük, csak egy bő évtizedig (hangsúlyosan III. András idején) állt fent, ezért túl nagy időintervallum nem áll rendelkezésre, amin belül e kapcsolatrendszert vizsgálhatjuk. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy-egy, a hagyományos nézettel ellenkező vagy éppen azt megerősítő példa nem feltétlenül alkalmazható automatikusan a vizsgált korszak egészére, hiszen a király és támogatói, illetve befolyásos alattvalói közti erőviszonyok folyamatosan változtak, amelyben mindegyik fél igyekezett kihasználni a pillanatnyi maximumot az érdekérvényesítés terén. Ezért az alábbiakban nem általánosítható szabályszerűségeket kívánunk felállítani az alországbírói intézménnyel kapcsolatban, hanem azt vizsgáljuk, hogy az uralkodó és köre hogyan igyekezett az alországbírón keresztül növelni a saját befolyását az egyes tartományurak rovására.

68 Ld. Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 656.: 50. jz., és itt, alább.

A királyi udvarban a király nevében ítélezni különös jelentőségű volt, és a 13. századtól kezdve ez volt az országbíró feladata is.⁶⁹ Azonban ennek a feladatnak megvoltak a maga hátrányai: ahhoz, hogy az országbíró az udvarban a király képében ítéلkezzen, ott kellett tartózkodnia. Már az 1222. évi Aranybulla is tiltotta az országbírónak, hogy a királyi udvaron kívül tárgyaljon pereket (egyedül az udvarban megkezdettek fejezhette be máshol).⁷⁰ Az idő előrehaladtával azonban a magukat tartományurakká kinövő bárók – akik közül az országbírók is kikerültek – egyre inkább a saját tartományukban szerettek időzni, és, ahogy az előző fejezetben is megfigyelhettük, egyre inkább az alországbírónak engedték át a saját helyettesítésüket. Ez a rendszer nagyon is kényelmes megoldás volt, hiszen e helyettesek az országbírók „meghosszabbított kezeként” működtek, és az általuk lefolytatott ügyek bírói jövedelmeit és a bírságokat továbbították az országbírónak, aki csak bizonyos időközönként kereste fel az uralkodót és kúriáját. Érthető tehát, hogy egy országbíróktól független alországbíró állításában minden országbíró erősen ellenérdekel volt. Erre azonban legalább kétszer történt kísérlet az 1290-es évek előtt is.

Az első eset könnyen kiolvasható az archontológiai adatokból, hiszen az 1238–1240 között működő Karul fia Miklós alországbíró hivatali ideje legalább két felettes működését átfogta. Nem mellesleg, mint említettük, ő volt az első alországbíró, aki nagyobb számú oklevelet hagyott ránk, így ebben az időben számolhatunk a kúriai bíróságon az alországbíró tudatos felértékelésével.⁷¹ A másik példa nem ennyire egyértelmű, de úgy tűnik, hogy az 1270-es évek első felében hivatalát töltő Balduin is több országbíró alatt viselte hivatalát. A saját kiadványa és az őt említő oklevelek egyike sem tartalmaz kiadási évet, de a dátumukban közölt hónap-nap alapján az rajzolódik ki, hogy hivatali ideje IV. László király uralkodása alatt január-február-március környékére, júniusra, július-augusztus-szeptember környékére, továbbá szeptember-október-november hónapokra tehető.⁷² Ezenkívül egyik, júniusi levelét biztosan 1276 elé kell kelteznünk, mert említi benne felperesként azt a biri Mártont, aki 1276 februárjában már nem élt.⁷³ Balduin tehát 1272 és 1275/1276 között töltötte a hivatalát, és ha végignézzük az országbírók sorát ezen évek között,⁷⁴ akkor azt tapasztaljuk, hogy nincs olyan személy, aki alá beférne úgy, hogy tavaszi, nyári és őszi oklevelei egyaránt lehessenek. Ebben az időben az országbírók személye is néhány havonta, félélévente változott. Még azt sem feltételezhetjük „jóindulatúan”, hogy Balduin alországbíró nem egyszerre, ha-

69 Bertényi I.: i. m. (1. jz.) 52–53.

70 1222:9. tc.: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I. Transl. and ed. János Bak–György Bónis–James Ross Sweeney. Schlacks, Bakersfield (Calif.), 1989. (The Laws of Hungary I/1.) (= DRMH I/1.) 35.

71 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 29–30.; vö. itt, 11–12. jz.

72 HO VIII. 274–275.; HOKI 119–120. (= HO VIII. 275–276.); Eckhart Ferenc: Néhány kiadatlan Árpádkori oklevél. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1917. 78–79.; DL 97 762.; DL 97 755.; DF 253 115.

73 DF 253 115. Biri Márton halálára ld. RA 2719. sz., ld. még RA 2717. sz.

74 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 32–33.

nem esetleg több alkalommal viselte e tisztséget, mert a mondott időszakban nem volt olyan személy sem, akinek az országbírósága akár megszakításokkal is lefedte volna azokat a hónapokat, amikor Balduint említik a források. Ha azonban eltekintünk az eddigi történetírás azon axiómájától, hogy egy adott alországbíró kizárólag csak az országbíró hivatali idejéig lehetett helyettes, akkor logikusnak is látszik, hogy ebben az időben ezt másképpen csinálták. Az egymással versengő nagyobb bárói családoknak, akik alig néhány hónapra kaparintottak meg egy-egy főméltóságot, kisebb dolguk is nagyobb lehetett annál, hogy alországbírókat küldjenek a királyi udvarba a *praesentia regia* hatékonyabb működtetése céljából. Főként mert mire ezek a helyettesek beletanultak volna a feladatukba, már cserélődhetek is volna le. Logikusnak tűnik a lépés, hogy ebben az időben olyasvalakit állítsanak alországbírónak, aki a felettesének hivatali bukása után is a helyén maradhatott. Hogy Balduin kinek az embere volt, nem megállapítható. Elképzelhető, hogy az udvarból Erzsébet anyakirályné köre helyezte hivatalába, de az is, hogy egy adott országbíró révén került oda, akinek az utódja nem foglalkozott másik helyettes állításával, ezért a helyén maradhatott.

Az ilyesfajta próbálkozások érthető módon nem lettek sikeresek a későbbi országbírók körében, más nyomunk legalábbis nincs arra, hogy tőlük valamilyen szinten független helyettest állítottak volna. (Az is igaz ugyanakkor, hogy alig ismerünk néhány alországbírót az elkövetkező két évtizedből, ezért a hiányos adat-sorok miatt konzekvensen ki sem zárhatjuk a jelenség újbóli előfordulását.) Az a tény azonban, hogy egy nem országbírótól függő alországbíró egyértelműen a királyi udvar erejét növeli a bárókkal szemben, az 1290-es években sem került el a III. András mellett álló főpapi kör figyelmét.

Mint az előző fejezetben láttuk, az országbírók állítása az első néhány évben ugyanolyan szisztéma szerint alakult, mint a korábbiakban. Az első évben a bárókkal kiegyezni kívánó (másként fogalmazva: hatalmukat kénytelen-kelletlen elismerő) udvar egyfajta „koalíciós” kormányt hozott létre, ahol minden fontosabb család erős emberének jutott egy-egy – politikai súlyának és területi orientációjának nagyjából megfelelő – poszt.⁷⁵ Lodomérék azonban folyamatosan kísérleteztek azzal, hogy kormányzati reformok révén egyre több hatalmat adjanak az uralkodó kezébe. Az 1290. évi törvények egyik rendelkezése az egyes tisztségviselők évenkénti kontrolljáról és felelősségre vonásáról,⁷⁶ a nádori tisztség időnkénti tudatos és kontrollált megkettőzése 1291 végétől,⁷⁷ vagy éppen a nádorihoz hasonló jogkörrel felruházott „kirendelt bírók” állítása⁷⁸ ilyen törekvésnek tekinthető. Lodomérék „lassú menetelése” 1293-ban érte el az országbírói tisztséget. Az 1292 nyarán végrehajtott reform, miszerint az alországbírót állandó jelleggel a budai kúriába helyezték, még nem érintette érdemben az erőviszonyokat. A lépést inkább a praktikum szülte, mintsem az erőhatalmi politika. Láttuk, hogy a Budára költöző

75 Zsoldos A.: III. András nádorai i. m. (48. jz.) 318–319., 325.

76 DRMH I/1. 46.

77 Zsoldos A.: III. András nádorai i. m. (48. jz.), főként 325–326.

78 Szócs T.: i. m. (61. jz.)

Pál Hontpázmány nembeli Tamás országbíró embere maradt, csak a törvénykezési helye állandósult. Maga Tamás tudomásunk szerint nem tett semmi olyat, ami indokoltta tette volna a háttérbe szorítását, ám a tisztség 1293. évi cseréjével elérkezett az idő egy új struktúra kidolgozására.

Tamást tudomásunk szerint Pécs nembeli Apor országbíró követte, Pál alországbíró utódja pedig előbb Marcell, majd Márton lett.⁷⁹ A közelmúltban felvetették, hogy Tamás és Apor hivatalviselése között számolhatunk egy másik országbíróval is, és Marcell ennek a közelebbiről nem ismert, Héder nembeli tisztségviselőnek a helyettese volt.⁸⁰ A feltevést egy rövid időre hagyjuk figyelmen kívül (alább vizsgatérünk rá), és most koncentráljunk Apor országbíróra és Mártonra.

Márton az egyetlen olyan Árpád-kori alországbíró, akinek részletesebben is rekonstruálni tudjuk az életpályáját.⁸¹ Ebből egy nem első vonalbeli dunántúli nemes képe bontakozik ki, aki már V. István óta jó kapcsolatban volt a királyi udvarral. Márton kezdettől fogva beállt III. András mögé, és már a megkoronázása előtt is hívének számított, ezenkívül arra is utalnak adatok, hogy jó viszonyt ápolt Lodmér érsekkel, a királyi reformtörekvések fő irányítójával.⁸² Mártonról tehát bizonyítható, hogy nem Apor országbíróhoz, hanem a királyhoz és az udvarhoz fűzték jó kapcsolatok. Ennek fényében korántsem meglepő az a tény, amire már Gerics József is rámutatott: Mártont a király nevezte ki az alországbírói posztra.⁸³ Az új alországbíró Budán átvette a királyi jelenlét bíróságának a vezetését, és ezzel párhuzamosan, mint fentebb szó volt róla, Apor országbíró kezéből teljesen kivették a bíraskodási feladatokat. Mivel 1293 és 1297 között Márton alországbírónak legalább 61, alországbírói feladatával összefüggő ítéletleveléről tudunk,⁸⁴ míg Aportól egyetlen országbírói oklevél sem maradt fent, a differencia túl nagy ahhoz, hogy a véletlen számlájára írjuk. Míg a szintén a budai kúriától távol tartózkodó nádorok töretlenül folytatták bírói tevékenységüket,⁸⁵ addig az országbíró nem. A hiányt nem magyarázhatjuk azzal sem, hogy Apor valamiért „ódzkodott” a bírói tevékenységtől, hiszen – túl azon, hogy egy korabeli bárói életpálya szemszögéből nézve már maga a felvetés is furcsa – amikor 1298-tól országbíróból nádorrá emelkedett, akkor már születtek bírói oklevelei,⁸⁶ és 1298-tól az új országbíró, Ákos nembeli István kezdett „ódzkodni” az ítélelhozattól. Mindez tehát egyértelműen egy tudatos koncepció részét képezte. Apor az 1290-es évek elején ugyan visszaélt hatalmával, és így konfliktusba került a királlyal, de hamar megtörtént a (kénysze-

79 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 35–36.

80 Körmendi T.: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.)

81 Szőcs Tibor: Egy (nem) tipikus alországbíró a késő Árpád-korból: Devecseri Emych fia Márton. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 138. (2015) 41–62.

82 Uo. 48–53., 56.

83 Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 653.; vö. Szőcs T.: Devecseri Márton i. m. (81. jz.) 54.

84 Ld. 64. jz.

85 Szőcs Tibor: A nádori intézmény korai története 1000–1342. MTA TKI, Bp., 2014. (*Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 5.) 96–101.

86 RP 281., 283–286. sz.

rű) kiegyezés: 1291–1292 folyamán már a pozsonyi ispáni székhelyen találjuk.⁸⁷ Hogy Andrásék mennyire bíztak meg benne töretlenül, azt nem tudjuk, de összességében biztosan nem számított engedetlenebbnek és veszélyesebbnek, mint például a több fontos tisztséget is elnyerő Kőszegiek vagy Csákok. Az új koncepció tehát gyaníthatóan nem a személye ellen irányult, hanem a királyi udvar következő próbálkozása volt a központi hatalom megerősítésére. Innentől kezdve a királyi jelenlét bírósága teljes egészében az udvar ellenőrzése alá került, függetlenítve azt az országbírótól.

De vajon pontosan mikor alakult át ilyenné a rendszer? Hiszen a régi modellhez tartozó Pál alországbíró és az új modellt képviselő Márton között ott találjuk egy rövid ideig Marcell alországbírót, és azt a kérdőjelet, amit Körmendi Tamásnak köszönhetünk, aki nemrégiben azt vetette fel, hogy egy ismeretlen országbíróval is számolhatunk 1293 tavaszán. Körmendi ezt Marcell alországbíró épen maradt pecsétjére alapozza. A pecséten lévő pajzsban ugyanis három cölöp látható, amit a Héder nemzetség címerével azonosíthatunk.⁸⁸ Mivel Körmendi szerint valószínűtlennek látszik, hogy Marcell a nemzetség valamelyik tagja lett volna, viszont az országos főméltóságok hivatali helyettesei rendre a feletteseik familiárisai közül kerültek ki (ráadásul az Árpád-kori alországbírók uruk címerképét variálták saját pecsétjeiken), ezért indokolt egy, a nemzetséghez tartozó ismeretlen országbíróval számolni.⁸⁹ A valamikor 1293. február eleje és július 11. között hivatalban lévő országbíró (a záró dátum az új országbíró, Apor első felbukkanása) a szerző szerint leginkább Kőszegi Miklóssal azonosítható.⁹⁰ A hipotézis helyes vagy helytelen volta önmagában nem érinti az országbírói és alországbírói viszonyrendszer kérdését, ám ez utóbbi mindenképpen kihat a fenti elképzelésre is. A dolog kulcsa az országbírói és alországbírói kinevezések időpontjában lehet.

Már Körmendi Tamás is alaposan körbejárta a Tamás és Apor országbírókra, illetve a Marcell alországbíróra vonatkozó adatokat. Az Árpád-kori archontológiával összhangban megállapította, hogy Tamást 1293. február 1-ji forrásban említik utoljára országbírónak, Apor pedig július 11-én bukkan fel először e hivatalban.⁹¹ Az alországbírók kapcsán – szintén az archontológiával összhangban – a tihanyi konvent február 9-i levelében találta meg Marcell első felbukkanását, megjegyezve, hogy az irat tévesen országbírónak titulálja őt. Azonban a záró dátum kapcsán nem fogadta el, hogy Marcell utódja, Márton 1293. április 15-én tűnt volna fel a színen. Márton hivatkozott áprilisi levele és annak átírása ugyanis nem tartalmaz kiadási évet, és csak a szövegét közlő Fejér György tette azt 1293-ra. A levél elemzése alapján Körmendi arra jutott, hogy 1296 áprilisára is datálható a kiadvány, így

87 Zsoldos A.: III. András i. m. (46. jz.) 164.; Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 186.

88 Körmendi T.: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 119–120., vö. DL 90 763.

89 Körmendi T.: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 120–122.

90 Uo. 125–128.

91 Uo. 123.; vö. Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 35.

szerinte Marcell feltételezhető hivatalviselése kitolható egészen nyárig, az új országbíró, Apor első felbukkanásáig.⁹²

Az országbírókkal kapcsolatos kronológiához magunk sem tudunk mit hozzátenni, ám az alországbírókkal kapcsolatban sem a nyitó, sem a záró dátummal nem értünk egyet. Egyrészt, Marcell nem a tihanyi konvent február 9-i levelében tűnik fel először. A forrásban ugyanis, ahol tanúk állítását szabta volna meg, nem szerepel a neve sem tévesen országbíróként említve, sem máshogy. A tihanyi konvent elé „secundum continentiam litterarum memorialium iudicis curie domini regis”, vagyis az országbíró memoriális oklevelében foglaltak szerint kellett tanúkat állítania a veszprémi káptalannak.⁹³ A hivatkozott országbírói diploma február 9-re írta elő a káptalannak a tanúállítást, és a káptalan igen sok tanút vonultatott végül fel az adott napon. Mivel az ilyen határnapokat hetekre előre (nem ritkán egy-másfél-két hónapos határidővel) szokás adni, és a tanúállítás megszervezése, valamint a tanúk odautaz(tat)ása biztosan igénybe is vett néhány hetet, ezért szinte biztosak lehetünk benne, hogy a február 1-jén még hivatalban lévő Tamás országbíró parancsát teljesítették a felek. Hogy 9-én is hivatalban volt-e Tamás, azt nem tudjuk. Marcell első, forrásokban való konkrét felbukkanása így a saját február 25-i diplomája.⁹⁴ Ennek a szövegében azonban hivatkozik egy korábbi oklevelére, amit más kiadványok mellett bemutatnak neki a felperes Lodomér esztergomi érsek nevében.⁹⁵ A tartalmát nem ismerteti, de a további szövegből kiderül, hogy az alpereseket elmarasztalták 14 bírságban, illetve egy tizenötödik bírságban is, mert hamvazószerda nyolcadán nem jelentek meg a színe előtt.⁹⁶ Mivel 1293-ban hamvazószerda nyolcada február 18-ra esett, egy héttel az ezt említő ítéletlevele elé, ezért igen valószínű, hogy ez a bizonyos saját kiadvány nem más, mint az a bírságlevél, amelyben Marcell a tizenötödik bírságot is kiszabta. Marcell tehát február 18-án biztosan hivatalban volt (hiszen tudta, hogy az alperesek innentől kezdve nem jelentek meg előtte), ám ennél korábbra nem tolhatjuk ki biztosan az időpontot.⁹⁷

92 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 118., 123–125.; vö. *Zsoltos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 35–35.

93 *Kis Péter–Petrik Iván*: Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298). In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Nógrád Megyei Levéltár, Bp.–Salgótarján, 2008. 27.; vö. DF 200 727.

94 MES II. 342–344.

95 MES II. 342.

96 MES II. 343.

97 Mellesleg ez az új kronológia még erősíti is Körmendi elméletét. Mert amennyiben Marcell első felbukkanása tényleg a tihanyi konvent február 9-i levelében lett volna, akkor a kinevezését február 1. elé, az előző országbíró hivatali idejére kellene datálnunk a tanúállítás kapcsán elmondottak miatt: nem valószínű ugyanis, hogy egy február 1. utáni (nyilván Budán kiadott) oklevél február 9-re írjon elő tanúállítást. Ez esetben Marcellt eredendően Hontpázmány nb. Tamás alországbírájának kellene tartanunk – innentől kezdve irreleváns, hogy miért szerepel Héder-címerre emlékeztető heroldalak a pecsétjén. De mivel Marcell valamivel később, február 18-tól tűnik csak fel, így ez az akadály elhárul.

Ezenkívül Marcell utolsó felbukkanásának a dátumával sem értünk minden tekintetben egyet. Mind Zsoldos Attila, mind Körmendi Tamás az alországbíró március 31-i levelét tekintette az utolsó említésnek. Körmendi ezenkívül vitatta, hogy a hivatali utód, Márton alországbíró levele, amit a húsvét 15. napját követő csütörtökön adott ki, tényleg 1293-ban kelt, ahogy azt a kiadást közlő Fejér okmánytára állítja.⁹⁸ Szerinte az 1296. év is elképzelhető. Az érvelést magunk is jónak tartjuk.⁹⁹ Marcell hivatalviselése tehát elvileg kitolható április utánra is, kérdés, hogy meddig. A Marcellt követő Márton első hiteles előfordulását Körmendi egy szeptember 12-én kiadott oklevelében regisztrálta.¹⁰⁰ Azonban az 1293 tavasza és szeptember 12. közötti időből is rendelkezésünkre áll néhány alországbírói kiadvány, amit a kutatás azért nem vett eddig figyelembe, mert intulációt nem tartalmazó „Datum pro memoria”-oklevelekről van szó. Egy 1293. augusztus 14-én, Budán kelt levél¹⁰¹ a stílusa alapján (a kiküldött saját emberét „királyi embernek” nevezte) egyértelműen alországbírói diploma. A „zárlatán pecsét nyomaival” fennmaradt oklevél sajnos ma már nem fellelhető, a kiadását készítő Pesty Frigyes szerint a 19. század második felében még az Usz család Sáros megyei levéltárában őrizték.¹⁰² Marcell és Márton alországbírók pecsétjeinek a mérete különbözött egymástól,¹⁰³ így e pecsétes oklevél akár el is dönthetné a kérdést, hogy legalább legfeljebb meddig maradt hivatalban Marcell – itt azonban nincs szerencsénk. Egy másik „Datum pro memoria” szintén Budán kelt, szeptember 1-jén, ezt Borsa Iván is alországbírói levélként azonosította, ami a stílusa és kelethelye alapján igen valószínű.¹⁰⁴ Ezen okmány ránk is maradt, viszont kiadási évet nem tartalmaz. A levél határnapot tűzött ki poroszlói Gyula fia István számára, hogy személyesen jelenjen meg az egri káptalan ellenében, amely intézményt Santhus mester képviselte az oklevéladó előtt. 1271-ben még élt az itt kötelezett István apja, Gyula, ám 1277-ben már István adott engedélyt poroszlói határosként egy birtokeladásra.¹⁰⁵ Gyula tehát e két időpont között halt meg, valószínűleg ez az oklevél keltének alsó határa. István még 1310-ben is élt, de 1299 februárjában nemzetségi rokonaival együtt elcserélte Poroszló birtokot Rátót nembeli Domonkos tárnokmesterrel. Innentől kezdve bármikor is bukkan fel, nem nevezik többé

98 CD VI/1. 260–261.; vö. DL 60 119.

99 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 123–124. Annyi módosítással, hogy a napi kelet a Fejér sok hibát tartalmazó szövegében szereplő „feria quarta” (szerda) helyett valójában „feria quinta”, azaz csütörtök (vö. DL 60 119.). Így a kiadás egy nappal későbbre, az 1293. év esetén április 16-ra, 1296 esetén április 12-re esik. Ez az egynapnyi különbség azonban Körmendi gondolatmenetének helyességén mit sem változtat.

100 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 125.; vö. DL 86 874. A kiadvány „Datum pro memoria”, kiadója – ahogy azt az átiró oklevél elárulja – Márton alországbíró.

101 HO VIII. 325–327.

102 HO VIII. 327.

103 Marcell: körpecsét, átmérője 37 mm, ld. DL 90 763.; Márton: körpecsét, átmérője 34–35 mm, ld. DL 50 552., feltja: DL 89 261.

104 Kiadása, fordítása: *Kondorné Látóczy Erzsébet*: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1997. (= Heves) 49. Borsa azonosítását ld. uo. 115.: 69. jz.

105 Heves 36., 45.

„poroszlóinak”.¹⁰⁶ Mivel itt még így szerepel, ezért a „Datum pro memoria” 1272–1298 közé keltezhető. Ezzel jól összevág az is, hogy az alperes nevében megjelenő szerviense, szemerei Tamás fia Orosz 1279. és 1296. évi forrásokban tűnik fel.¹⁰⁷ Santhus egri kanonokot csak itt említik,¹⁰⁸ ezért felbukkanása nem szűkíti le ennél jobban az időhatárokat. Az oklevél hátulján egy nem teljesen tisztán kivehető, kb. 37–39 mm-es körpecsét foltja látható.¹⁰⁹ Ez a nagyság a korszak alországbírói közül egyedül Marcell pecsétméretével egyeztethető össze.¹¹⁰ Ez esetben az oklevelet kizárólag 1293-ra keltezhetjük, ami azt jelenti, hogy szeptember 1-jén Marcell alországbíró még hivatalban volt, és csak ez után váltotta őt Devecseri Márton, valamikor szeptember 12. előtt. Bár a pecsétfolt Marcellre utal, elméleti esélye annak is van, hogy a kérdéses időhatárok között, leginkább az 1280-as évek folyamán, volt egy másik, ismeretlen alországbíró is, aki egyrészt éppen Budán tartózkodott az oklevél kiadásakor (ez ugyan 1292 előtt nem volt általános, de nem is volt szokatlan), másrészt a pecsétnyomója nagyjából egyezett Marcell tipáriumának a méretével. Úgy véljük, hogy egy ilyen „elméletileg feltételezett” alországbíró önmagában kevés ahhoz, hogy a szeptember 1-ji „Datum pro memoriá”-t csak úgy elvitassuk Marcelltól, de azért nem is lehetünk teljesen biztosak benne, hogy ő a kiadó. Hogy Marcell még késő nyáron is hivatalban volt, arra van némi halvány – bár ez esetben sem perdöntő – utalás az Usz család levéltárában őrzött, és mára már elveszett 1293. augusztus 14-i „Datum pro memoria” szövegében is. Az ott elmesélt előzmények alapján ugyanis Zelemér fiai: Zador és Miklós az oklevéladó korábbi oklevele szerint (*iuxta continentiam privilegii nostri*) egy perben elnyerték a Nagymező, Andrásfölde és Rebrén birtokokból nekik járó részüket Iván fia Alberttől és fivéreitől. Vita támadt ugyanakkor, hogy pontosan melyek ezek, mert Zador szerint a birtokhatárokat korábban rögzítő Domonkos nádornak az oklevele hibásan tüntetett fel egy részt. Az oklevelet kiadó alországbíró ezért esküre kötelezte a feleket.¹¹¹ A felek tehát már pereskedtek korábban az alországbíró előtt, akár Marcellról, akár Mártonról volt szó, és oklevelet is kaptak a per lezárultáról. Ezután a pernyertesek érvényesíteni próbálták az ítéletet egy határjárással, ám rájöttek, hogy Domonkos nádor 1266. évi levele ellentmondásban áll az általuk vélt határokkal, ezért a határjárás érvénytelen lett. Végül újra az alországbíró elé idézték a másik felet, és maguk is megjelentek ott 1293. augusztus 14-én. Mindez ugyan belesűríthető néhány hónapba (ha Márton alországbíró hivatalba léptét nyártól

106 1299: RA 4271. sz.; 1300: HO VIII. 414–415.; 1301: AOkl I. 144. sz.; 1310: AOkl II. 868. sz.

107 Heves 51–52., 80–81.

108 E. Kovács Péter: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. Archívum. A Heves Megyei Levéltár közleményei 12. (1990) 19–22.

109 DF 210 746. Itt szeretném ismét megköszönni a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárában dolgozó Kárbin Ákosnak és kollégáinak a folt lemerését.

110 1280–1281 közötti István körpecsétje 42 mm-es volt (DL 76 160.), 1281–1282 közötti Olivér pecsétje 40 mm (DL 82 888.), 1284: Domonkos körpecsétje 31 mm (DL 1177., DL 99 532.), Márton pecsétje 34–35 mm (DL 50 552., DL 89 261.). Pál alországbíró (1290–1293) – mint szó esett róla – pajzs alakú pecsétet használt, ld. 58. jz. és a hozzá tartozó főszöveg.

111 HO VIII. 325–326. Domonkos nádor 1266. évi levelét ld. RP 136. sz.

számoljuk, ahogyan Körmendi Tamás is feltételezte), de a korabeli ügyintézés gyorsaságát figyelembe véve, ahol az egyes lépések között többnyire egy-másfél-két hónapos hatánapokat volt szokás kitűzni, akár határjárásról, akár idézésről van szó, sokkal inkább elképzelhető, hogy az augusztusi oklevél kiadója már tavasszal is betöltötte hivatalát. Ez esetben – bár mint említettük, nem teljes bizonyossággal – ugyanúgy inkább Marcellt sejtethetjük az augusztusi diploma mögött, ahogy a szeptember 1-ji oklevél esetében tettük.

Véleményünk szerint tehát minden kétséget kizáróan nem állíthatjuk, hogy Marcell hivatali ideje kitolható lenne 1293. szeptember 1-ig, de azért szólnak egymástól független utalások amellet, hogy a lehetőséggel komolyabban is foglalkozunk. Vizsgáljuk tehát meg, hogy ha így lenne, akkor az új hivatali időpontok hogyan módosítanák az országbírók és alországbírók viszonyának eddig feltételezett helyzetét. A kérdésre könnyű válaszolni: mivel Apor országbíró egészen biztosan hivatalban volt július 11-én, ezért ha bármelyik „Datum pro memoria” kiadója Marcell, akkor itt ismét az „országbírókon átívelő” alországbírókkal találkozunk, akárcsak az 1230-as évek végén és az 1270-es évek első felében. Mivel látható, hogy 1293-tól kezdve az udvar eltökélt szándéka volt, hogy kivegye a helyettesek állítását az országbírók kezéből, és a királyi jelenlét bíróságának betöltését saját emberrel oldja meg (ez Devecseri Márton esetében meg is valósult), ezért nem lehetetlen feltételezni, hogy már Marcell is az udvar emberének számított. Ezért nem volt olyan sürgős a leváltása 1293 késő tavaszán-nyarán, az új országbíró kinevezésével, hanem vártak, amíg a nála is alkalmasabb jelölt át tudja venni a posztot ősztől. A tetszetős feltételezésnek egyetlen gyenge pontja van: a pecsétek. Körmendi Tamásnak igaza van abban, hogy az alországbírók felhasználták uruk címerképét a saját pecsétjeiken.¹¹² Mellesleg ez nem az országbíró-alországbíró kapcsolat sajátossága volt, hanem az úr-familiáris kapcsolatból fakadt.¹¹³ Az Árpád-kori nádorhelyettesek esetében sajnos nem rendelkezünk ilyen bőséges tablóval: összesen három olyan oklevelük maradt fent, amelyen azonosítható a pecsétkép. Endri alnádor 1234. évi oklevelének pecsétje igen sok kérdőjelet vet fel, ráadásul nem is tudjuk biztosan, hogy ő kinek az alnádora volt.¹¹⁴ Tamás alnádor 1288. évi levelén az ura: Aba Amadé pecsétje függött,¹¹⁵ Péter alnádor 1298. évi sigillumának hárslevelei pedig egyértelműen az akkor hivatalban lévő Rátót nembeli Roland nádor nemzetségi címerképét utánozzák.¹¹⁶ Megjegyzendő még, hogy ezeken kívül Amadé egy ismeretlen vizsolyi albirájának levelén a viaszmaradvá-

112 Körmendi T.: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 121–122.

113 Vö. Bertényi Iván: Középkori címerjogunk néhány kérdése. Levéltári Szemle 36. (1986) 2. sz. 25–26.

114 Ld. RP 41. sz. és kommentárja.

115 RP 238. sz.; vö. DL 90 791., a pecsét leírását ld. Körmendi Tamás: Az Aba nemzetség címerváltozatai a középkorban. Turul 84. (2011) 109–122., 129–130., 117.: 1.2.1. sz. pecsét

116 RP 289. sz.; vö. DL 58 436., ábráját ld. Majláth Béla: Péter alnádor pecsétje 1298-ból. Turul 1. (1883) 12–16. A Rátót nemzetség (és maga Roland nádor) hársleveles címerére ld. Körmendi T.: Nemzetségi címerek i. m. (9. jz.) 409–410.; vö. Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 25.: 116. jz.

nyok töredékessége miatt nem látszik a fő címerábra, de az oldalsó indás díszítő-motívumok igen szoros rokonságot mutatnak Amadé nádori pecsétjének díszítő-motívumaival.¹¹⁷ Feltehetjük tehát, hogy ezt a tipáriumot is Amadé pecsétjének a mintájára vésték. Az Árpád-kori nádorhelyettesek esetében tehát ugyanezt az elvet látjuk érvényesülni: vagy felhasználták hivatali felettesük címerábráját, vagy egyenesen az ő pecsétjével erősítették meg az oklevelüket. Ez a régi szokás jog olyan erős lehetett a 13. század végén, hogy Devecseri Márton esetében sem tekintettek el tőle. Bár – mint fentebb említettük – életrajzi adatai azt mutatják, hogy nem volt Péc nembeli Apor országbíró familiárisa, és a király nevezte ki őt, alor-szágbírói pecsétnyomójára mégis felvésette a Péc nemzetség címermotívumát.¹¹⁸ Marcellnek a Héder nemzetség címerét tartalmazó pecsétje kapcsán is feltehetjük ugyanezt, bár tény, hogy az övé nem alor-szágbírói pecsét, hanem a korábbi tipá-riumát használta.¹¹⁹ A kérdést a Marcell személyére vonatkozó adatok hiányában nem tudjuk teljes mértékben tisztázni. Elképzelhető, hogy tényleg volt egy Kőszegi-ek közül kikerülő országbíró, aki hozta korábbi familiárisát, Marcellt. Mivel Lo-domérék ekkor már készültek az alor-szágbírói tisztség teljes elszakítására, ezért az új országbíró, Apor nyári kinevezésekor egyelőre megelégedtek azzal, hogy a régi helyettest átmenetileg a helyén hagyták (aki így már nem függött az országbírótól), amíg elő nem készítették Márton hivatalba léptét, amely szeptemberben meg is történt. Az is lehet (bár véleményünk szerint kisebb valószínűséggel), hogy Mar-cell tényleg a Héder nemzetség egy ismeretlen tagja volt, aki az udvar nyomására került az alor-szágbírói székbe egy időre, talán már Tamás országbíró idején. Végül az sem kizárható, hogy az erre utaló jelek ellenére Marcell hivatalviselése mégsem tolható ki 1293 júliusa utánra, és az ismeretlen Kőszegi országbíró még a hagyomá-nyos rendszerben hozta és „vitte” a helyettesét. Apor hivatalba kerültével pedig már a királyi udvar tartotta fenn magának a jogot, hogy alor-szágbírót állítson. Akármi is történt, az biztos, hogy 1293-ban (talán már Marcell-lel, de Mártonnal egészen biztosan) új időszámítás kezdődött.

Márton és Apor országbíró viszonyát, de még inkább az országbíró lehetőségeit jól mutatja az az eset, amelyet az alor-szágbíró 1295. szeptember 21-én kiadott oklevelében olvashatunk, és amire már Gerics József is felhívta a figyelmet.¹²⁰ Márton a Baranya megyei Vajszló birtokot a margitszigeti apácáknak ítélte Jakab németi nemes ellenében. Az oklevél végén megjegyzi, hogy vasvári Mihály mes-ter, Apor országbíró jegyzője (*notarius*) Apor meghagyására vele volt együtt az országbíró jogának érvényre juttatása végett (*ad exhigendum iura sua*), és az alor-szágbíró minden ügyben, de különösen a pecsétjének az ügyében társaként bízott benne, ennek ellenére a jegyző Márton tudta és beleegyezése nélkül az előbb per-

117 RP 272. sz., vö. DL 82 905. A pajzs melletti „indás” motívumok Amadé mindkét nádori pecsét-jén jelentkeznek, ld. *Körmendi T.*: Aba nemzetség címerváltozatai i. m. (115. jz.) 129.: 1.2.1. és 1.2.2. sz. pecsét.

118 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 121–122.

119 Felirata: +S MARCELLI COMITIS, nem szerepel rajta a „viceiudex” szó, ld. *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 119., 122.

120 *Gerics J.*: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 654.

vesztes Jakabnak oklevelet adott az apácák ellenében az alországbírói pecsét alatt. Éppen ezért ezt az oklevelet Márton érvénytelennek nyilvánította.¹²¹ Apor országbíró tehát a saját jegyzőjét ültette Márton mellé „jogainak érvényre juttatása végett”, vagyis ahhoz, hogy valaki *ténylegesen* képviselje őt is a királyi jelenlét bíróságán, egy külön embert kellett küldenie az alországbíró mellé. Ez a „Mihály mester” Mihály vasvári préposttal azonos, aki az 1280-as évek végén még Kőszegi János nádor jegyzője (protonotáriusa) volt, és a Kőszegi–Péc kapcsolatok révén kerülhetett Apor szolgálatába.¹²² Ő volt tehát az országbíró „igazi” embere, akire így is csak az alországbíró által kiosztott feladatok jutottak, ti. az iroda működtetése. Ez az állapot (szűk) négy és fél évig tartott.

Márton hivatalából való kikerülése nem teljesen egyértelmű. Ha pusztán a kronológiát nézzük, akkor bármi elképzelhető. Utolsó felbukkanása egy 1297. december 28-i oklevélben található, amely nem alországbírói kiadvány, hanem Lodomér érsek levele (megerősíti az elébe járuló alországbírót az apácasomlói monostor kegyuraságában).¹²³ Szűk egy hónappal később, 1298. január 21-én már egy bizonyos István az alországbíró.¹²⁴ Az országbírók terén kevesebb adattal rendelkezünk: Apor 1297-ben adatolható utóljára e posztjon, egy 1298. július 28-i (29-i?) kiadványban pedig már „dunáninnyi” nádorként szerepel. Ugyanebben az oklevélben Ákos nembeli István jelenik meg országbíróként.¹²⁵

Nem lehetetlen, hogy Márton egyszerűen meghalt. Mivel legkésőbb az 1250-es évek elején született, még inkább az 1240-es években,¹²⁶ nem számított éppen fiatalnak. Am Márton hivatali utódja, István sem ült sokáig a székében. Kora tavasztól kezdve egy bizonyos Benedek váltotta,¹²⁷ de ő szintén nem maradt sokáig posztján. Valamikor ősszel egy újabb (netán ugyanazon?) István lett a *viceiudex curie*. Kérdés, hogy a többévnnyi viszonylagos nyugalom után mi indokolta ezt a többszörös váltást.

A helyzet kibogozásához, amennyire lehet, pontosítanunk kell az időrendet. Az első István alországbírótól egyetlen oklevelet ismerünk 1298. január 21-i keltezéssel, amit az egri káptalan január 28-i kiadványa írt át.¹²⁸ Hogy a tisztségváltás tényleg nem sokkal azelőtt történt, mutatja, hogy István a hivatali elődje: Márton alországbíró ügyét fejezte be.¹²⁹ A következő, alországbírókkal kapcsolatos említés már egy bizonyos Benedekről szól. Az esztergomi káptalan 1298. március 23-i kiadványa jelenti, hogy Benedek alországbíró meghagyása értelmében börtöközép

121 ÁÚO X. 197.

122 Szócs T.: Náadori intézmény i. m. (85. jz.) 222.

123 ÁÚO X. 275–276.

124 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 36.

125 RP 281. sz.

126 Szócs T.: Devecseri Márton i. m. (81. jz.) 49.

127 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 36.

128 Mindez pedig III. András 1299. évi oklevelében őrződött meg: RA 4244. sz. Az egri káptalan és az alországbírói oklevél kiadása: CD VII/4. 249–250.

129 Márton három korábbi, ezzel kapcsolatos kiadványát szintén III. András 1299. évi levele őrizte meg: CD VII/4. 244–248.

nyolcadán (március 19-én) megjárták Kovárszeg föld határait.¹³⁰ Ha Benedek március 19-re tűzött ki időpontot, és hozzászámítjuk, hogy a feleknek Budáról el kellett menniük az esztergomi káptalan elé, majd a királyi embereket és a káptalani tanúkat összegyűjtve kivonulni a Hont megyei birtokra, akkor legalább két héttel számolhatunk az országbírói parancslevél kelte és a kitűzött időpont között. Így Benedek vélhetően március elején már hivatalban volt, de mivel – mint azt már többször említettük – a határnapokat sokszor egy-másfél-két hónapra előre szokták kitűzni, így nem kizárható, hogy már február második felében is. A hivatalcsere tehát leginkább február-március fordulója körül lehetett, esetleg valamivel korábban vagy később. Benedek felbukkan az egri káptalan április 16. utáni levelében,¹³¹ ezen kívül hivatali utódja, István alországbíró hivatkozik néhány kiadványára, amelyeket közelebbről nem tudunk datálni.

Benedek utolsó keltezhető említése 1298. október 23-ra tehető,¹³² az egri káptalan egy e napra datált kiadványában jelenti a királynak, hogy Benedek parancslevele értelmében hadoszlás nyolcadán kiküldték saját emberüket a királyi emberrel egy határjárás végrehajtására.¹³³ Ám ezúttal sem tudjuk azt, hogy Benedek az oklevél kiadásának napján, vagyis október 23-án hivatalban volt-e. Annyi bizonyos csak, hogy a levele még a hivatkozott hadoszlás előtt kelt valamikor. Hogy

130 ÁÚO V. 193–194. Györffy György szerint ez az oklevél „írása szerint hamis” (*Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998. [= ÁMTF] III. 213., Kovárszeg szócikk*). Az oklevél iniciáléja és a tetején található három kettévágott betű (cirographum) kissé tényleg „esetlennek” tűnik a káptalan ekkortájt kiállított hasonló okleveleihez képest (vö. DL 1469., DL 95 604., DL 58 440., DF 200 071., DF 273 149.), bár magunk nem látunk teljesen egyértelmű bizonyítékot a hamisításra ez alapján. Az is tény, hogy az oklevélben használt bevezető formula („Nos capitulum ecclesie Strigoniensis memorie commendantes significamus quibus expedit universis presencium per tenorem, quod [...]”) a káptalan egyetlen más, 1297–1301 közötti oklevelében sem bukkan fel (a prépost többnyire megnevezi magát, és ha nem, akkor is más az egész protocollum megfogalmazása). Ám az is tény, hogy ez a rész igen nagy változatosságot mutat a káptalan ekkori okleveleiben – tehát nem egy mindig használt sablonos formulától tér el egyedül ez az oklevél, más egyedi jellegű szövegezést is találunk. Az is gyanúra adhat okot, hogy a határjárást végül IV. Béla biztosan hamis oklevele alapján tartották (vö. RA 763. sz. és kommentárja), másfelől viszont tudjuk, hogy ezt a hamis oklevelet a korábbi perekben és átírásokban már elfogadtatták eredetinek (jogilag tehát már nem volt hamis), és éppen a hamisítók gyakori szokása, hogy az elfogadtatott oklevelüket a gyakorlatban is megerősítsék egy valószínűsítő határjárás folyamán – ami az itteni határjárás hitelessége mellett szólna (a Kovárszeggel kapcsolatos határjárásokra és oklevél-hamisításokra ld. ÁMTF III. 213–214.). Mivel Benedek alországbíró nem sokáig volt hivatalban és kevés kiadványt adott ki, így kicsi a valószínűsége, hogy a későbbi évtizedekben pont rá hivatkozzanak egy hamis határjáró oklevélben, ha annak nem volt semmilyen valós alapja. Így akár egy egykorú hamisítvánnyal van dolgunk (ahol a hamisítók az éppen hivatalban lévő alországbíróra hivatkoztak), akár egy később interpolált, de egy korabeli eredeti alapján készült oklevéllel, vagy éppen egy valódi, eredeti kiadvánnyal, hitelesnek fogadhatjuk el benne Benedek felbukkanását.

131 DL 84 216. A keltezetlen diploma szerint a Benedek parancsa alapján végrehajtott idézést a húsvét nyolcada utáni szerdán (április 16.) hajtották végre, az alországbírói levél tehát ez előtt, a káptalani ez után kelt.

132 *Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 36.*

133 ÁÚO X. 317.

ezúttal nemcsak a hiperkritika ad okot gyanakvásra, hanem tényleg számolhatunk azzal, hogy ekkor már nem Benedek volt az alországbíró, mutatja egy néhány nappal korábban, október 19-én Budán kelt „Datum pro memoria”-oklevél. Az egyszerű bírságlevél szerint az egyik fél Szent Mihály 15. napjától (október 13-tól) kezdve hat napon át várt az oklevéladó színe előtt a megidézett alperesekre, ám azok nem jöttek el, ezért bírsággal sújtották őket.¹³⁴ Az ügy közvetlen előzménye a leleszi konvent III. Andrásnak címzett levelében olvasható, amelyben jelentik, hogy István országbíró mandátumának megfelelően (*litteris magistri Stephani iudicis curie vestre*) a királyi ember mellé tanúságukat adva megidézték Szent Mihály 15. napjára a királyi jelenlét elé az október 19-i bírságlevélben is említett feleket. Az október 2-i konventi kiadvány azt is elárulja, hogy az idézésre a Szent Mihály előtti szombaton (szeptember 27-én) került sor.¹³⁵ Az István országbírónak tulajdonított parancslevél tehát 27-e előtt kelt. Az október 19-i „Datum pro memoria” hátulján egy nagyméretű, pajzs alakú pecsét feltűnően látható. Legnagyobb szélessége nem mérhető, mert a feltűnően túlnyúlik a kisméretű bírságlevél hártáján, de mintegy 45–50 mm körüli szélességgel számolhatunk. Ákos nembeli István országbíró pedig pajzs alakú, körülbelül 54 × 60 mm-es pecsétet használt,¹³⁶ ami alakjában és méretében megfeleltethető az itteni feltűnően – a konventi oklevél tehát elviekben nem tévedett, amikor neki tulajdonította a szeptember végi parancslevelet. Tudjuk azonban azt is, hogy István országbíró új helyettese, István alországbíró kezdetben az ura pecsétjével erősítette meg az okleveleit. 1298. október végéig az országbírói pecséttel hitelesített, majd – feltehetően amikor elkészült saját pecsétnyomója – már a sajátját használta. Az új pecsétnyomója először egy 1299. január 9-i és március 7-i oklevélen azonosítható,¹³⁷ de mivel 1298. október vége és 1299 januárja között nem maradt fenn eredeti alországbírói oklevél, valószínű, hogy már 1298 végén is ezzel erősítette meg diplomáit. Az 1298. október 19-i „Datum pro memoria” kiadója tehát a pecsét alapján nemcsak az országbíró, hanem az alországbíró is lehetett. Sőt akár a szeptember végi megkeresés is. Hiszen ha az a levél a kor divatjának megfelelően szintén egy intituláció nélküli „Datum pro memoria” volt, akkor a leleszi konvent csak a pecsétje alapján azonosíthatta a kiadót, és így joggal hihette azt, hogy a parancslevél magától az országbírótól származik. Akár István országbíró, akár azonos nevű helyettese intézte ezeket az ügyeket, az biztos, hogy a királyi jelenlét bíróságán minimum szeptember végétől már nem Benedek tevékenykedett. Az utolsó biztosan hozzá köthető oklevelei tehát

134 DL 57 224.

135 CD III/2. 461–462. = CD VI/2. 272.

136 Leírása: *Rács György*: Az Ákos nemzetség címere. Turul 67. (1995) 27.: 3.1. sz.

137 István alországbíró 1298. október végi kiadványai, amiken még az országbírói sigillumot használta: DL 1509. (ÁÚO X. 307–308.); DL 1517. (ÁÚO X. 309–310.). Az alországbírói pecsét leírása: *Rács Gy.*: i. m. (136. jz.) 28.: 4. sz. Az 1299. január 9-i levél „Datum pro memoria”, amelyet leginkább neki tulajdoníthatunk, hátulján az alországbírói pecsét feltűnően látható: DL 40 252. Az 1299. március 7-i oklevél (szintén az új zárópecsét feltűnően látható) már intitult: DL 40 254. (Árpád-kori oklevelek. Kiadja ifjabb Kubinyi Ferencz. Pest, 1867. [Magyar Történelmi Emlékek 1.] 170–173.)

egy hadba szállás kezdete idején keltek, és ő a hadoszlás utánra halasztotta el a pereket.¹³⁸ Az itt említett oklevelek alapján egyértelmű, hogy a hadoszlásra (és az utána következő hetekben újrainduló peres eljárásokra) valamikor szeptember második felében vagy október hónapban került sor. 1298-ban tudomásunk szerint egyetlen harci esemény volt, ami I. Albert osztrák és stájer herceg, illetve Adolf német király között zajlott. Ebben III. András Albertet támogatta némi segédcsapattal, a döntő csata július 2-án történt, a híre pedig legkésőbb július 26-án már Magyarországra érkezett.¹³⁹ Nem lehetetlen, hogy erről a hadjáratról volt szó, amennyiben a hadoszlást lassan hirdették ki, és a sereg kései visszaérkezése mellett megvárták vele még az 1298 nyarán zajlott budai országgyűlés végét is – bár tény, hogy ez egy eléggé „kényelmesen” kihirdetett hadoszlás lett volna így (habár az időbeli távolság nem lehetetlenül nagy).¹⁴⁰ Elviekben egy másik, számunkra ismeretlen esemény is gyanúba keverhető, ugyanakkor erről semmilyen forrás nem maradt fent. Ha a nyári német hadjáratról van szó, akkor Benedek levelei még a tavasz vagy kora nyár folyamán keltek, amennyiben viszont október előtt egy ismeretlen katonai vonatkozású eseményről, akkor eléggé valószínű, hogy az az 1298 nyarán meghirdetett budai országgyűlés után indult. Mivel az országgyűlés idején, július végén már Ákos nembeli István volt az országbíró,¹⁴¹ ezért ez utóbbi esetben Benedek hivatali ideje biztosan érinti az ő hivatali idejét, és az alországbírócsere valamikor augusztus-szeptember folyamán történt, legkésőbb szeptember 26-ig bezárólag. Ha viszont nem, akkor Benedek tisztségviselése csak késő tavaszig bizonyítható, persze ebben az esetben sem zárható ki, hogy szeptemberig alországbíró volt, csak éppen a hadban állás miatti ítélkezési szünet miatt nem adott ki okleveleket.

Nyitott kérdés az is, hogy a január végi István alországbíró és a szeptember végétől hivatalba kerülő István alországbíró ugyanaz a személy-e. Ezt nem tudjuk biztosan, bár tény, hogy a nevükön és titulzusukon kívül semmilyen összekötő kapocs nincs közöttük. Az István az egyik leggyakoribb névnek számított akkoriban (csak alországbíróból négy másik ilyen nevű személyt ismerünk még az Árpád-korból, pedig az alországbírói névsor igen hiányos),¹⁴² és az sem feltétlen az azo-

138 Két, egymástól független perhalasztása is volt hadoszlás nyolcadára, ill. 15. napjára, ld. az egri káptalan október 23-i kiadványát: ÁÚO X. 317., ill. István alországbíró 1298. október végi kiadványát: ÁÚO X. 309.

139 *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. II. 2. kiad. MTA, Bp., 1899. 450–452.; *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi, Bp., 1986. 153.; RA 4188. sz.

140 Figyelembe vehetünk néhány „enyhítő körülményt”. Egyrészt, igen valószínű, hogy a „hadoszlás nyolcadán/quindénáján” újrainduló perek esetében a per újraindulásának napja nem feltétlenül volt azonos a tényleges hadoszlás utáni nyolcaddal vagy quindénával. Hiszen, hacsak a peres felek nem voltak ott a hadseregben, akkor nem tudhatták, hogy mikor hirdették ki a központi hadoszlást, először a hírek is el kellett jutni hozzájuk. Másrészt, ha értesülnek is az időpontról, akkor sem biztos, hogy azonnal „lólalálában” megkezdik a pert. Mindamellet a hadjáratok befejezésének, a hadoszlás kihirdetésének és a perek újraindulásának összefüggései egy alaposabb vizsgálatot igényelnének.

141 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 36.; RP 281. sz.

142 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 29–34.

nosságukra vall, hogy a szeptemberben hivatalba került Istvánnak, mint láttuk, egy ideig még nincsen saját alországbírói pecsétje. A szeptemberi István alországbíró-ról rendelkezésünkre áll még egy fontos adat: Ákos nembeli István országbíró a szerviensének mondja őt egy saját oklevelében.¹⁴³ Ha tehát a két István alország-bíró azonos, akkor a januári is az Ákos nembeli nagyúr szerviense volt, tehát az országbírói hivatalcserének már ekkor meg kellett történnie. Ennek a lehetősége éppenséggel adott volt, a király ugyanis (legalább) 1297. november 11. és 1298. január 29. között, mint a téli hónapok alatt többnyire, Budán tartózkodott.¹⁴⁴ Az alországbírói hivatalcsere pedig Márton és István között január folyamán zajlott le, tehát András budai tartózkodása alatt. Ezután a király februárban Bécsben tárgyalt Alberttel, majd – miközben elküldte csapatait harcolni – március folyamán a déli országrészben időzött.¹⁴⁵ Legkésőbb nyártól kezdve azonban ismét Budán tartózkodott, végig a nyár és ősz folyamán.¹⁴⁶ Így a kormányzat átszervezésére elvi szinten mind januárban, mind a nyár folyamán sor kerülhetett, és bár egy országos gyűlés előestéje, amikor a bárók nagy számban egy helyre gyűlnek össze, alkalmasabb időpontnak tűnik minderre, ez önmagában még nem bizonyító erejű a nyári időpontra nézve. Sokkal inkább megfontolásra érdemes az a tény, hogy az 1293–1297 közötti országbíró, Apor valójában nem pusztán elvesztette hivatalát, hanem inkább felfelé lépett a ranglétrán, azaz nádor lett. Az 1297. évi „nádorpár”, Aba Amadé és Kőszegi Miklós helyett 1298 júliusa végén már Péc nembeli Apor és Rátót nembeli Rolandot találjuk a kettéosztott nádori székekben. Viszont azt is tudjuk, hogy a korábbi nádor, Amadé, 1298. június 29-én még hivatalában volt.¹⁴⁷ Tény, hogy Apor „dunáninnyi” nádor lett, vagyis nem Amadé keleti országhatárát örökölte, hanem Kőszegi Miklós nyugati felét, tehát *elvileg* megtörténhetett az is, hogy Apor január elején az országbírói székből a nádoriba helyezte át a király Kőszegi Miklós helyett, de Amadét akkor még a helyén hagyta, aztán nyáron az ő hivatalában is cserét hajtott végre. Ugyanakkor nem tudunk olyan eseményről, ami miatt András 1297–1298 fordulóján szembefordult volna Kőszegi Miklóssal, és ami indokoltta tette volna a cserét. A nádorváltások, ha csak valami hirtelen esemény nem jött közbe, megfigyelhetően nyaranta történtek,¹⁴⁸ és a már többször hivatkozott, 1298. július 28-i oklevél megemlíti mind a jelen lévő Amadét, mind Miklóst mint „volt nádorokat”, akik tehát ekkor semmilyen tisztséget nem viseltek, de a király hűségén álltak.¹⁴⁹ A viszony, úgy tűnik, nem volt ellenséges a király és Miklós között, a legvalószínűbbnek tehát az látszik, hogy a tisztségcserékre valamikor „normális módon”, július első felében került sor – beleértve az országbírói hivatal elvesztését és új országbíró állítását is.

143 viceiudici curie domini regis, comiti Stephano, servienti nostro – HO VII. 274.

144 RA 4147., 4150–4151., 4165., 4170–4172. sz. (valamennyi oklevél Budán kelt).

145 Március 29-én Szalánkeménben keltezett – igaz, az oklevél év nélküli, csak hipotetikusán tehető 1298-ra, ld. RA 4175. sz.

146 RA 4181., 4191–4193., 4197., 4199–4200. sz.

147 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 24–25.

148 Uo.

149 Zsoldos A.: III. András nádorai i. m. (48. jz.) 322.

Ez esetben a következőképpen rekonstruálhatjuk az eseményeket. Az idős Devecseri Márton halálával hirtelen találni kellett egy új alországbíró a budai királyi jelenlét bíróságának a vezetésére. Először egy István nevű személlyel töltötték be a helyét, majd egy rövid idő múlva Benedeket nevezték ki, vélhetően az udvar kezdeményezésére. Benedek kora nyárig biztosan, de az is lehet, hogy egy ideig a nyári átszervezések után is a helyén maradhatott, amikor Apor helyett Ákos nembeli István lett az új országbíró. Mindeközben a politikai helyzet is jelentősen megváltozott. 1298 januárjában meghalt a rendiség modelljét kidolgozó és irányító Lodomér esztergomi érsek. András az új esztergomi érsekkel, Gergellyel már nem volt olyan jó kapcsolatban, és jelei mutatkoznak, hogy a főpapi kör kezdte elveszíteni a bizalmát Andrással szemben – legalábbis az 1298 nyarán hozott határozatok újabb biztosítékokat építettek be a rendi jellegűvé átalakuló rendszerbe.¹⁵⁰ A király azonban másképpen próbálta bővíteni a saját mozgásterét, nem a bárók további rovására, hanem éppen velük kiegyezve: hatalma erősítése végett András szabályos „szerződést” kötött több bárójával is, amelyek közül éppen az országbíróvá választott Ákos nembeli Istvánné maradt ránk. Ennek értelmében András megfogadta, hogy megtartja hűségén országbíróját, és nem hallgat ellenfeleinek áskálódására, míg István is esküt tett arra, hogy a királyt urának tekinti, parancsainak engedelmeskedni fog.¹⁵¹ A szerződés egyértelműen a mondott főurak politikai súlyát növelte, az ő sikerüknek tekinthető, hogy – akár a hirtelen túl nagyra növő főúr, Csák nembeli Máté ellenében – a király rájuk kívánt támaszkodni. A szövetséget viszont nem adták ingyen. A megegyezés létrejöttének ideje körül (akár valamivel előtte, akár utána) újabb alországbíró-váltás történt. 1298 nyarán-szeptemberében Ákos nembeli Istvánnak sikerült „belobbiznia” a budai kúriai bíróság élére a saját szervienségét, Istvánt.

István alországbíró tevékenysége látszólag rokonítható Devecseri Márton ténykedésével. Továbbra is az állandósult helyű budai székhelyen ítélkezett úgy, hogy ezzel párhuzamosan az országbíró bírói tevékenysége lecsökkent, okleveleinek stílusa pedig ugyanolyan, mint korábban volt. Ám ez csak a látszat, ha kicsit a felszín alá nézünk, akkor több olyan részlettel találkozunk, ami azt mutatja, hogy a Márton alatti független alországbíró ideája gyakorlatilag megbukott. Már önmagában beszédes az a tény, hogy István az azonos nevű országbírónak a szerviense volt. Ezenkívül a perbeli bírságok sem kizárólag őt illették. Márton alországbíró a perek során a bírói részt kizárólag saját magának hajtotta be, nem kevés birtokot és vagyont szerezve ezzel.¹⁵² István alországbírónak is járt a bírói rész,¹⁵³ ugyanakkor

150 Gerics J.: Korai rendiség i. m. (47. jz.) 284–306.; Zsoldos A.: III. András i. m. (46. jz.) 204–210.

151 HO VI. 431–435. (RA 4185. sz.); Kis Péter: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter, szerkesztőtársak Rihmer Zoltán–Thoroczky Gábor. ELTE BTK, Bp., 1998. 62–63.; Zsoldos A.: III. András i. m. (46. jz.) 210–211.

152 Részletesen ld. Szőcs T.: Devecseri Márton i. m. (81. jz.) 55–57.

153 1299. júl. 14.: DF 263 097.; 1299. júl. 31.: HO VI. 448.; 1300. ápr. 30.: CDCr VII. 381–382.; 1300. máj. 17.: ÁÚO X. 388.; 1300. szept. 2.: DL 74 566.; 1300. okt. 19.: ÁÚO X. 392–393.

előfordult az is, hogy az általa kivetett bírságokat ura, az országbíró szedte be.¹⁵⁴ Ezenkívül Ákos nembeli István országbíróként kicsivel nagyobb aktivitást vállalt, néha-néha ő is részt vett a bíraskodásban. Bizonytalan adatok mellett¹⁵⁵ biztosan ítélkezett a király oldalán abban a perben, ami a veszprémi egyház és bizonyos nemesek között folyt egy Esztergom megyei föld birtoklásáért. Sikertült is magára haragítania az egyházat, mert a veszprémiek a pápához küldött fellebbezésben durva részrehajlással vádolták a királyi bíróságot és az országbírót.¹⁵⁶ Szintén részt vett reprezentatív események (például országgyűlés) során bizonyos perek tárgyalásában bárótársaival együtt,¹⁵⁷ bár ez nem országbírói, inkább nagyúri mivoltából fakadt. István tehát sokkal kevésbé volt független helyettes, mint Márton, mivel III. András a báróival – köztük az országbíróval – kötött szerződések és az akkori politikai mozgástere alapján ennyit tudott elérni e téren.

Az alországbírói praesentia regia alig élte túl a századot.¹⁵⁸ Károly harmadik koronázása után, az 1310-es évek elején még felbukkan Budán ítélkező alországbíró,¹⁵⁹ de aztán a király már teljesen máshogyan szervezte meg a királyi jelenlét bíróságát, amiben nem jutott lényeges szerep e helyettesnek.¹⁶⁰

Az udvarhű alországbíró tehát nem sokkal élte túl Márton hivatali idejét és a reformokat irányító Lodomér érsek halálát. Mártont rövid ideig István követte, majd az állandó utódjaként kiszemelt Benedek, de ő a politikai helyzet változása miatt nem maradhatott sokáig hivatalban. Amikor a király, engedve a bárói nyomásnak, írásban is elismerte néhány kiemelt bárójának jogait, köztük az új országbíró Ákos nembeli Istvánét is, az megnövekedett súlyának és alkupozíciójának következtében elérte többek között azt is, hogy az alországbíró jelölése ismét az ő jogköre legyen. Így nem sokkal az 1298 nyarán történt kinevezése után, a királlyal kötött szerződés környékén kibuktatta hivatalából Benedeket, és a saját szerviensét helyeztette az alországbírói székbe: Istvánt. Bár István alországbíró külsőségekben nagyjából ugyanazt a hivatali stílust követte, mint Devecseri Márton és rövid életű utódai, ám a közvetlenül a királytól függő alországbíró ideája már nem valósult

154 HO VII. 274–275.

155 Az az 1298 szeptemberében kiadott parancslevél, amelyet a leleszi konvent neki tulajdonított, ill. az október 19-i „Datum pro memoria”, amelyre a pecsétjét nyomták, nagyobb valószínűséggel volt az alországbíró kiadványa, ld. 136–137. jz. és a hozzájuk tartozó főszöveg. Ezen kívül elvileg őrá is utalhattak a váci káptalan 1299. április 6-i oklevelében, amely szerint egy idézést „secundum continentiam litt[erarum] [...] dicis curie [domini] regis” hajtottak végre (HO VII. 275., vö. DL 40 255.). A pergamen kopottsága miatt nem egyértelmű, hogy „iudicis” vagy „vice-iudicis” állt ott, tehát az országbíró vagy az alországbíró levele alapján idéztek. A helyszűke miatt inkább a „iudicis” a valószínűbb, bár tény, hogy az olyasfajta apró ügyeket, ami ott is olvasható, az alországbíró intézte akkoriban.

156 A perre ld. *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. (47. jz.) 305.

157 1299. júl. 17.: UB II. 327–328.; 1299. júl. 18.: RA 4258. sz.

158 Vencel régi típusú rendszerére és Károly ettől eltérő struktúrájára ld. *Gerics J.*: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 656.; *Szőcs T.*: Kirendelt alországbírók i. m. (61. jz.)

159 1313. okt. 21.: AOKl III. 617. sz.

160 A királyi jelenlét bíróságának 14. századi történetére ld. *Bertényi Iván*: A „királyi jelenlét” bírósága a XIV. században. Jogtörténeti tanulmányok 4. (1980) 5–17.

meg többé. Azonban 1293–1298 között végre lassan beérni látszottak az idős Lodomér reformtörekvései, amelyek keresztülvitelén annyit dolgozott már IV. László óta. Így még azt is elérte, hogy az udvari bíróság élén álló alországbíró, az általános szokásjoggal ellentétben, egy rövid ideig a király embere legyen.

TIBOR SZŐCS

WHOSE MAN? THE RELATIONSHIP BETWEEN THE JUDGE ROYAL AND VICE-JUDGE ROYAL IN THE SECOND PART OF THE 13TH CENTURY

The judge royal (Latin: *iudex curiae [regiae]*, Hungarian: *országbíró*) was the judge of the medieval Hungarian royal court from the 13th century. His deputy was the vice-judge royal (Latin: *viceiudex curiae [regiae]*, Hungarian: *alországbíró*). This study discusses the relation between these two officers, focusing on the reign of Andrew III (1290–1301). At first I survey the process whereby the vice-judge royal had emerged as the ordinary judge of the royal court instead of the judge royal. According to the earlier scholarly literature this office appeared in the 1260s, and its formation continued into the first part of the 14th century.

In my view, this process was more complex and unfolded in several steps. Initially the vice-judge royal was appointed by the judge royal, and deputized for only the judge royal, who was far from the royal court more often from the 1260–1280s. Nevertheless, the emergence of the direct *praesentia* by the vice-judge royal not was a spontaneous process, but a deliberate political move on the part of Andrew III. From 1293 he tried to free the royal law court of magnate influence, and therefore appointed his own vice-judge royal, with the judge royal retaining just a representative part in the jurisdiction. This model failed in 1298, although in formalities lived on until 1304. On the basis of the sources from the period between 1293 and 1298 the king nominated the vice-judge royal, who directed the royal law court, but from September 1298 the judge royal again appointed his own man to this office. Thus, the vice-judge royal was the king's man only during those years (1293–1298), when the institution was not subjected to the influence of the magnates.